

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail: langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, adjunkt ved Afdeling for Historie, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S, tlf. 35 32 82 67, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og ph.d. Sniff Andersen Nexø, postdoc. ved Medicinsk Museion, Københavns Universitet, Fredericiagade 18, 1310 København K., tlf. 35 32 38 13, e-mail: s.nexoe@mm.ku.dk. Redaktionssekretær: cand.mag. Bente Vinge Pedersen, formidlingsmedarbejder ved Medicinsk Museion, Københavns Universitet, Fredericiagade 18, 1310 København K., tlf. 3532 38 21, e-mail: bvp@mm.ku.dk

Indsendelse af manuskripter

Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en relevant 'referee' fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en lang række forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen eller Sniff Andersen Nexø, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Jes Fabricius Møller.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K., eller e-mail: bogekspeditionen@christensen.mail.dk, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsideillustration: *Matrikelkort for Hjælmerup ejerlav omkring 1820. (Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, København)*

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2007. Hefte 1. Side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Maniske mødre

Den puerperale sindssygdoms opfindelse og forsvinden

Jette Møllerhøj

Fortid og Nutid, marts 2007, s. 3-22

I dag er fødselsdepression en velkendt reaktion på fødsler og forældreskab, der ikke længere kun er forbeholdt de fødende, men som også rammer nybagte og barslende fædre. Det er karakteristisk for vore dages efterfødselsreaktioner, at de entydigt præges af nedtrykthed, tristhed og depressive udtryk. Sådan har det imidlertid ikke altid været. I det 19. århundrede kunne psykiske reaktioner i forbindelse med fødsel og barselsseng (puerperiet) forme sig som både opstemt og eksalterisk, *puerperal mani*, og nedtrykt, *puerperal melancholi*. Begge tilstande var indeholdt i *puerperalaf-sindigheden* eller den *puerperale psykose*, som den også blev kaldt, der blev genstand for stor lægefaglig interesse i løbet af 1800-tallet. Tilstandene kunne være meget voldsomme og krævede ifølge lægerne ofte behandling på en sindssygeanstalt. Ved århundredets slutning var kategorien stærkt på vej til at blive afviklet. Det blev bemærket, at der sjældnere og sjældnere observeredes maniske tilstande i relation til fødsel og barsel, og lægerne diskuterede ivrigt, hvorvidt den puerperale sindssygdom fortsat skulle have status som selvstændig sygdomsenhed. I artiklen undersøges det, hvordan den puerperale sindssygdom blev etableret som medicinsk kategori, hvordan den ifølge den lægefaglige litteratur skulle afgrænses, klassificeres, forklares og behandles, og hvordan den i løbet af relativ kort tid forsvandt igen.

Jette Møllerhøj, f. 1972. Cand. mag. i historie og etnografi. Ph.d. med afhandlingen *På yngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920*, 2006. I det akademiske år 2006/2007 Carlsberg visiting research fellow ved Lucy Cavendish College, University of Cambridge, UK. Arbejder på projektet *Fra melankoli til depression? Depressionens historie fra 1880 til i dag*, der finansieres af Carlsbergfondet og Sygekassernes Helsefond.

I 1891 blev en 19-årig gårdmandskone [M.A.K.] indlagt i et sindssygeasyl. I journalen hed det:

"M.A.K., Gaardmandskone, 19 Aar. [...] hun blev gift i 1889 og har havt 2 Børn, det sidste født 21/4 1891. Fødselen gik let, og Puerperiet forløb normalt. 24/4 udbrød et Anfald af Uro med Forvirring og Voldsomhed. Hun havde liden

eller ingen Selvbevidsthed, brød sig hverken om Barnet eller andre, taalte ikke at se sin Mand. Hun rev Klæderne af sig og ville ikke spise. Da hun indkom i Asylet 14/5 1891 var hun i ganske godt huld. [...] intet abnormt ved Brystorganerne, heller ikke ved Underlivet. Stemningen var vexlende, snart var hun smilende og tilfreds, snart grædende. [...] De følgen-

de dage tabte Excitationen sig noget. [...] Fra Begyndelsen af Juli indtrådte afgjørende Bedring. Hun kom til fuld og klar Bevidsthed om sin Tilstand, opførte sig naturlig og ordentlig, var den sidste Tid af Opholdet flittig til at deltage i Husgjerningen”.¹

M.A.K. blev udskrevet som helbredt fra asylet i august 1891. Hun var en blandt mange kvinder i 1800-tallet, der led af psykiske problemer knyttet til deres reproduktive forpligtelser. Dette blev genstand for intensiveret interesse fra den voksende lægestand og de af dens specialer, der arbejdede med sindssygdomme, fødselshjælp og gynækologiske lidelser (psykiatri og obstetrik/gynækologi). Der findes også før det 19. århundrede eksempler på beskrivelser af psykiske reaktioner i forbindelse med fødsler, for eksempel angst eller nedtrykthed, men det blev ikke begrebsliggjort som en særegen tilstand endsige en psykiatrisk kategori. Kategorien blev etableret, formet, indholdsbestemt og også delvist afviklet i løbet af 1800-tallet, og er i den forstand et barn af det århundrede.²

Den puerperale sindssygdom er et godt eksempel på, at sygdomme og medicinske kategorier ikke er objektive eller statiske enheder, men kontekstbundne fænomener hvis indhold og betydning ændres over tid. Etableringen af kategorier var, og er stadig, fundamentalt vigtig for den medicinske videnskab, i og med at kategorisering fungerer som et anerkendt redskab til at bringe orden og systematik i ofte kaotiske mængder af sygdomme og lidelser. Kategoriseringer hjælper læger til at se det samme og gøre dette til genstand for iagttagelse og produktion af viden i overensstemmelse med gældende regler for videnskabelig praksis. Kategorier og klassifikationer var og er ikke objektive afspejlinger af verden, men udtryk for hvorledes ver-

den søges gjort begribelig og bragt i orden. Opfindelsen og etableringen af puerperal afsindighed som en medicinsk kategori indebar, at den kunne gøres til genstand for beskrivelse, forklaring, behandling og videre klassifikation, og at kvinder, der reagerede psykisk abnormt i forbindelse med en fødsel, nu blev set på en anden måde og ”fik” en psykisk sygdom. I det følgende skal ses nærmere på, hvad det var for en sygdom lægerne så, hvordan de forklarede den, og hvordan den kunne behandles.

Puerperalafsindighed

Det var velkendt, at kvinders sindstilstand forandrede under graviditeten og ofte fik præg af nedtrykthed og deprimeret forstemning. Dette blev i en række lærebøger i obstetrik og lærebøger for jordemødre beskrevet som en forventet og normal reaktion i tilknytning til svangerskabet. Forstemningen kunne imidlertid udvikle sig til en virkelig psykose og derved blive en sygelig tilstand.³

Kategorien puerperal afsindighed/sindssygdom rummede en række psykiske tilstande, der optrådte fra svangerskabets begyndelse og langt ind i ammeperioden efter fødselen (laktationsperioden). Tilstandene blev beskrevet i lægefaglige artikler og i lærebøger i gynækologi og obstetrik og psykiatri. De fleste læger opererede med en række underdelinger, typisk tre, og skelnede, som fx overlæge R.A. Holm (1836-1899) fra Jydske Asyl, mellem *Svangerskabs-sindssygdom*, *Barselsengens Sindssygdom* (Puerperiets Sindssygdomme) og *Diegivningssindssygdom* (Lactationspsychose). Sindssygdom i relation til barselssengen var det hyppigst forekommende, og i praksis blev begreberne *puerperal sindssygdom* og *puerperal psykose* ofte afgrænset til de psykiske

Den puerperale sindssygdom kunne komme til udtryk som anfald af enten mani eller melankoli. Den kvindelige patient er her afbilledet i et mere roligt øjeblik, men handskerne nederst i billedet tyder på, at der også var urolige og voldsomme faser, hvor de såkaldte "mekaniske tvangsmidler" (spændetrøje, handsker eller bælte) kom i anvendelse. Billede af kvinde med puerperal mani fra Sir Alexander Morison: *The Physiognomy of Mental Diseases*, London, 1843. (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

lidelser, der optrådte i puerperiet, dvs. 4-6 uger efter fødslen.⁴ Ifølge Holms erfaring havde svangerskabssindssygdommen overvejende form som melankolier, mens melankoli og mani forekom lige hyppigt i barselssengens sindssygdom og diegivningssindssygdommen. Dog fremhævede Holm, at *"i de Tilfælde, i hvilke intet andet Aarsagsmoment kendtes end selve Puerperaltilstanden, forekom hyppigst Mani"*.⁵

Mens vi i dag stort set kun kender til symptomerne nedtrykthed og tristhed i relation til efterfødselsreaktioner og *postpartum depression*, var der i 1800-tallet megen opmærksomhed knyttet til de tilfælde, hvor nybagte mødre blev opstemte og maniske. Fødselslægen A. Stadfeldt (1830-1896) forklarede i sin lærebog for jordemødre (1891), at der i barselsengen kunne forekomme *"Sindsforvirring, ofte af meget voldsom og støjende Beskaffenhed"*.⁶ Mens patienter i svangerskabet typisk var præget af tristhed og nedtrykthed, der eventuelt udviklede sig til en *Svangerskabsmelankoli*, var patienter med puerperal sindssygdom, der var brudt ud efter fødslen, ofte præget af eksalterisk og manisk adfærd og var i nogle tilfælde også voldsomme og aggressive. A. Stadfeldt og E. Ingerslev beskrev i *Fødselsens og Barselssengens Patologi* (1896), hvordan sindssygdom i barselssengen optrådte *"under Ekscitationsform"*, og at *"Sygdommens Billede svarer i de fleste Tilfælde til Psykiatrenes akut hallucinatorisk Forvirring"*. *Udbruddet kommer pludseligt eller efter Prodromer [forudgående symptomer]: forandret Væsen og Stemning, og karakteriseres i sit første Stadium ved Hallucinationer (Syn og navnlig Hørelse) og den derved betingede Angst og motoriske Uro, stigende til den voldsomste Ekscitation, en mer eller mindre fuldstændig Forvirring og Desorientering, der da efterfølges af en Stupiditet- eller Depressi-*

onstilstand, hvorunder det første Stadium ofte igen recidiverer".⁷ Dette at sygdomsformen svingede mellem melankoli og mani og således optrådte i cirkulære forløb, blev også påpeget af andre forfattere, og det blev forsøgt indfanget af begrebet *cirkulær sindssygdom*.⁸ Begrebet og diagnosen *manio-depressiv psykose*, der senere kom til at rumme både maniske og depressive faser af sindssygdom, var ikke indarbejdet i den psykiatriske nomenklatur på dette tidspunkt. Det blev lanceret omkring århundredeskiftet af den tyske psykiater Emil Kraepelin (1856-1926), og vandt først indpas i de psykiatriske lærebøger i Danmark fra omkrig 1914.

Årsagsforklaringer

I 1800-tallet var der mange blikke rettet mod kvinders nervesystem og reproduktive biologi og den tætte relation herimellem, hvilket også spillede ind på forklaringerne af den puerperale sindssygdom. Årsagerne til de puerperale manier og melankolier blev ivrigt diskuteret, og der var forskellige opfattelser over tid. Den mest oplagte forklaring på tilstandene var, at de opstod som følge af den fysiske og psykiske belastning, svangerskab, amning og ikke mindst fødslen indebar for mange kvinder. At disse forhold blev opfattet som væsentlige årsager, kom ikke mindst til udtryk i klassificeringen af sygdommene som knyttet til henholdsvis svangerskab, barselseng og diegivning. Tilstandene var i psykiateren Fr. Langes lærebog (1894) klassificeret som *"Fødselslivets Sindssygdomme"*, der var en underkategori i den store gruppe af *"Sindssygdomme betingede af Livets fysiologiske Udviklingsprocesser"*.⁹

Der var flere forklaringer på, hvordan indvirkningen på nervesystemet fandt

sted. *"Det er en kjendt Sag"*, fremhævede den norske psykiater J. S. Widerøe (1864-1930), *"at Svangerskab og Puerperium sætter saa vel det centrale som det periferre Nervesystem i en særegen Abnorm Tilstand. Foruden Psykoserne ser vi ogsaa mange andre Alterationer af Nervesystemet. Sindet er pirreligt og let paavirke ligt for Indtryk"*.¹⁰ Nogle talte om en *"reflektorisk Irritabilitet"*, og distriktslæge Nikolaj Flindt (1843-1913) forklarede, at fødselssmerterne afstedkom *"hæftig [...] Nerveirritation"*.¹¹ En anden hypotese var, at der gennem kredsløbet til moderkagen *"tilføres det moderlige Legeme toksiske Stoffer med særlig Affinitet til de nervøse Elementer"*.¹²

Der var imidlertid i praksis, ud over selve den fysiologisk og følelsesmæssige belastende graviditet, fødsel og efterfødselsperiode, en lang række faktorer på banen som mulige eller medspillende årsager. Det var på dette tidspunkt en generel opfattelse blandt psykiatere, at psykiske lidelser sjældent kunne føres tilbage til monokausale årsagsforklaringer, men at der oftest var tale om et komplekst samspil af flere eller endog mange faktorer.¹³ Hvad angik puerperal sindssygdom diskuterede psykiaterne, hvorvidt det havde betydning, om kvinden var første- eller flergangsfødende. Puerperalpsykosen så imidlertid ud til at ramme kvinder både med og uden fødsels erfaring. Den kunne heller ikke siges at have social slagside; både rige og fattige blev syge. Der var megen fokus på selve fødselens forløb, hvorvidt den var forløbet normalt eller kompliceret, om der var foretaget indgreb, fx tangforløsning, om der havde været voldsomme blødninger eller andre komplikationer. I den udenlandske litteratur, der blev gengivet i de lægefaglige tidsskrifter, var der endvidere flere der mente, at anvendelse af kloroformnarkose under fødslen kunne være sygdomsfremkaldende.¹⁴ Der blev,

som i forklaringen af sindssygdomme generelt, lagt vægt på, om der havde været tidligere anfald af sindssygdom, og om der var tale om arvelig disposition, men også psykiske og psykosociale forhold som modgang og sorg blev tilskrevet ætiologisk betydning. Der var også meget fokus på fysiske forhold og *"svækkende Potentser"*, som fx kronisk sygdom, udmattelse, mange svangerskaber og ikke mindst amning. Langvarig diegivning, der ofte lappede ind over næste svangerskab, blev opfattet som potentielt sygdomsfremkaldende, og der blev advaret imod det som vejen lige lukt ind i sindssygdommen.¹⁵ *"Det tager på Kræfterne at have et Barn ved Brystet"*, understregede Pontoppidan for sine Studerende: *"Selv de bedrestillede Mødre af Mellemlklasserne, som dog have mange Midler til at contrabalancere det Stof tab, Organismen lider, medtages stærkt deraf. De kjender disse unge Fruer, der sætte en Ære i selv at amme deres Børn, men som bliver magre og gustne, trætte og nervøse"*.¹⁶ Som det også var tilfældet med andre sindssygdomsformer, var der endelig et stort antal tilfælde, hvor man ikke kunne påvise direkte årsager eller årsagskomplekser.¹⁷

I 1888 hævdede reserveakkuchør (fødselshjælper) Theodor Begtrup Hansen (1852-1896) i sin disputats *Om Forholdet mellem puerperal Sindssygdom og puerperal Infektion*, at der var et direkte kausalforhold mellem puerperal infektion og udbrud af puerperal sindssygdom. Nogle af Hansens kollegaer fandt tesen overbevisende, andre stillede sig mere skeptiske, blandt andet fordi Hansen stort set kun baserede sig på materiale fra en enkelt institution, nemlig Fødselsstiftelsen i København, men forklaringsmodellen blev omdrejningspunkt for det følgende årtis diskussion om den puerperale sindssygdoms årsager. A. Stadfeldt og E. Ingerslev påpegede i lærebo-

gen *Fødselens og Barselsengens Patologi* (1896), at der kunne ligge en række og ofte samspillende faktorer til grund, fx "den hos Kvinden ejendommelige Konneks mellem Genitalia og Psyke overhovedet" og "den paa saa mange Omraader dominerende Omvæltning i Kvindens hele Organisme under Svangerskab og Barselseng".¹⁸ Dertil kom en eventuel arvelig disposition til sindssygdom, som også spillede en stor rolle. Et godt stykke nede i rækken af årsagsforhold diskuteredes det, hvorvidt puerperal sindssygdom, som hos Th. B. Hansen, skulle forstås som en infektionspsykose. Forfatterne konkluderede, at dette var en opfattelse, der havde vundet mere og mere tilslutning, men at det ofte kunne være vanskeligt at afgøre, hvorvidt der er tale om en "virkelig Infektionspsykose".¹⁹

I 1898 holdt psykiater og overlæge ved Sct. Hans Hospital, August Wimmer, et foredrag om "Nerve-Sindslidelser under Svangerskab, Fødsel og Barselseng" i Jordemoderforeningen. Foredraget afspejler, at der ikke længere var fokus på selve fødselen eller barselsengen som udslagsgivende. Wimmer pointerede, at "Nerve-Sindslidelser i Svangerskabet og under og efter Fødslen har formentlig altid Aarsager, som i og for sig intet har at gøre med disse fysiologiske Processer, Aarsager, der dels er betingede i Kvindens nervøse Anlæg, dels og maaske alleroftest er af udefrakommende Art".²⁰ Udover den medfødte eller erhvervede disposition, betonedede Wimmer, at det var barselsinfektionen, der var den vigtigste udefrakommende årsag, og at den "sikkert alene [var] i stand til at fremkalde sjælelige Forstyrrelser hos Kvinden".²¹ Teorien om en kausalsammenhæng mellem en puerperal infektion og psykose viste sig således temmelig langtidsholdbar i den danske forståelse af puerperal sindssygdom. Den lå fint i tråd med en stærkt biologisk orienteret psykiatrisk

videnskab, der var ivrig efter at kunne påvise, at det alt andet lige var fysiske årsager, der lå til grund for udbrud af sindssygdom.²² Interessen for at finde specifikke årsagsforklaringer relateret til fødsel eller barsel aftog imidlertid, som jeg skal vende tilbage til, i takt med problematiseringen af den puerperale sindssygdom som en selvstændig sygdomskategori.

Behandling

De puerperale sindssygdomstilstande blev i regelen behandlet som andre manier og melankolier. Her gjaldt det om at give den syge ro i kraft af isolation og fjernelse af alle forstyrrende elementer, og at styrke patienten ved hjælp af god ernæring.²³ Senere i forløbet kunne en eventuel medikamentel behandling komme på tale, dels med opium, der ofte mentes at have god effekt på melankolikere, dels med kloral, der var et hyppigt anvendt sovemiddel. Som ved andre sindssygdomme blev det understreget, at det gjaldt om at få patienten indlagt til behandling på en sindssygeanstalt så tidligt som muligt i sygdomsforløbet. Hvad angik laktationspsykosen bestod behandlingen især af at standse diegivingen, forbedre kvindens ernærings-tilstand og bringe menstruationen i orden.²⁴ Hvis der var tale om behandling i et asyl, har det formentlig ikke blot indebåret ammeophør, men også fuldstændig adskillelse af mor og barn. Hvordan dette påvirkede moderskabet og den senere relation mellem mor og barn blev ikke problematiseret, hvilket er tankevækkende set i lyset af det fokus, der i øvrigt var på moderskab på dette tidspunkt.²⁵ Den psykiatriske behandling, der blev praktiseret på sindssygeanstalterne i anden halvdel af 1800-tallet, var i høj grad universel, ikke rettet specifikt

Flaã

PUERPERAL MANIA IN FOUR STAGES.

Behandlingen af puerperal sindssygdøm adskilte sig ikke væsentligt fra behandlingen af andre sindssygdomme. Sigtet med behandlingen var, at den sindssyge skulle restitueres og blive i stand til at vende tilbage til samfundet og sine tidligere opgaver og pligter, fx som hustru eller moder. Billede fra The Medical Times and Gazette, vol. 38, 1858: "Puerperal Mania in Four Stages". (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

mod enkelte sygdomsformer, men udformet som en generel moralsk behandling, der gjaldt om at retlede patienterne tilbage til fornuften og deres tidligere jeg. Det er derfor ikke overraskende, når R.A. Holm i sin i øvrigt detaljerede oversigt over *Puerperalafsidigheden i Hospitals-Tidende* 1874 blot konstaterede, at *"Behandlingen af disse Sygdomme har ikke frembudt noget af særlig Interesse"*, og at *"I øvrigt kender Behandlingen ingen specifikke Midler men holder sig for saa vidt medikamentel Behandling overhovedet bliver nødvendig til de sædvanlige i Sinds- og Nervesygdomme anvendte Midler"*.²⁶ Et væsentligt sigte med anstaltsbehandlingen ikke blot af puerperal sindssygdom, men sindssygdom generelt, var, at patienterne skulle blive i stand til at vende tilbage til og udføre de opgaver og roller, de havde haft før sygdomsudbruddet. I tilfældet puerperal sindssygdom betød det, som det også fremgik af den indledende sygehistorie, at kvinderne skulle restitueres som fødedygtige mødre og hustruer og blive i stand til at genoptage deres arbejde og pligter i hjemmet og husholdningen.

Den britiske medicinhistoriker Hilary Marland har beskrevet, hvordan der er i Storbritannien var stor faglig uenighed mellem gynækologer og psykiatere om dels den puerperale sindssygdoms årsager, dels dens behandling, ikke mindst i hvilke lokaliteter en behandling skulle finde sted. Mens gynækologer og fødselshjælpere insisterede på, at puerperal sindssygdom bedst behandlede i deres domæne, det vil sige hjemmene, hvor kvinderne lå i barselsseng, hævdede psykiaterne, at behandlingen bedst kunne udføres på deres hjemmebane, i sindssygeanstalterne (asyler).²⁷ En sådan professionsuenighed synes der ikke at have været tale om i Danmark. Sygdommen var genstand for både psykiateres og gy-

nækologers og obstetrikernes interesse, og den blev beskrevet i begge disciplinernes lærebøger, men der synes at have været enighed om, at puerperal sindssygdom generelt skulle behandles ved hjælp af indlæggelse i asyl. Det er også karakteristisk, at der i den gynækologiske og obstetriske lærebog, der behandlede puerperalpsykoser mest indgående, henvises til, at viden om sygdommens prognose sorterede under psykiaterne.²⁸ Der synes at have været enighed om, at prognosen for den puerperale sindssygdom generelt var god, hvis blot patienterne kom under kyndig behandling i tide.²⁹

Hyppighed og form

Flere læger påpegede, at det var vanskeligt at sige noget præcist om sygdommens udbredelse. Sådanne statistikker kunne eventuelt baseres på tilgængeligt materiale fra henholdsvis Fødselsstiftelsen og de psykiatriske hospitaler, men det var behæftet med en række usikkerheder og næppe repræsentativt. Holm fandt i sin undersøgelse, at 11,45 % af de indlagte kvindelige patienter på Jydske Asyl i perioden 1852-1873 led af puerperale sygdomme. Men i og med, at det typisk kun var de langvarige og alvorlige tilfælde, der kom under asylbehandling, kan opgørelserne over 'puerperale' i anstaltsstatistikkerne næppe tages som udtryk for udbredelsen af lidelsen generelt, hvad Holm også understregede: *"Jeg maa dog straks bemærke, at de Tilfælde af Puerperalafsidighed, jeg her vil komme til at omtale, alle høre til de mere alvorlige og langvarige; thi kun disse komme under Asylbehandling, og det er vanskeligt at faa noget Overblik over, hvorledes Forholdene ere for de øvrige Tilfældes Vedkommende, som forløbe i Patientens Hjem eller paa andre Ho-*

spitaller, for en stor Del vel endog uden at tillægges Navn af Sindssygdøm".³⁰ N. Flindt anførte i sin psykiatriske lærebog fra 1886, at 12–14 % af de kvindelige patienter i en asylopopulation led af puerperalafsidighed. Blandt udenlandske forfattere vekslede prævalensen mellem 8 og 16 %.³¹ I et udtog om puerperal Sindssygdøm i *Hospitals-Tidende* (1886) konkluderedes det, at puerperal sindssygdøm udgjorde en ret fremtrædende part af sindssygdømmene, men der blev ikke nærmere redegjort for omfanget.³²

I løbet af 1890'erne berørte flere læger imidlertid spørgsmålet om, hvorvidt puerperalpsykoserne var ved at aftage og ændre form. Fr. Lange noterede i sin lærebog fra 1894, at *"det synes mig at være en utvivlsom Kendsgerning, at medens man hos Forfattere af ældre Dato finder Betegnelsen: "en Puerperalmani" som et meget hyppigt forekommende Begreb, så træffer man dem nu til dags forholdsvis sjældent i Sindssygeanstalterne her-tillands"*.³³ I en opgørelse over indlagte i tre af de danske sindssygeanstalter i 1892 fandtes således kun tre patienter, der var blevet indlagt med fødselspsykose. Forklaringen på den sjældnere forekomst af puerperalpsykosener kunne ifølge Lange være fødselsvidenskabens forbedrede antiseptik. Denne slutning, at forbedret hygiejne og et deraf relateret fald i infektioner blandt nybagte mødre også afstedkom et fald i puerperale psykosener, blev også fremført af psykiateren Arne Poulsen (1862-1889), der i en posthumt udgivet artikel i 1899 konkluderede, at *"Puerperalpsykosernes Tal tydelig nok formindskes, saavel i den private Praxis som paa Sygehusene"*.³⁴ Poulsen og Langes slutning indebar en implicit anerkendelse af Th. B. Hansens tese om kausalsammenhæng mellem puerperalinfektion og psykose, som især Lange i øvrigt havde forhold sig kritisk afventende til og karakteriseret som en hyttese.³⁵

Formuleringerne i den første udgave af overlæge Alexander Friedenreichs lærebog *Kortfattet, speciel Psykiatri*, 1901 peger også i retning af, at den puerperale sindssygdøms form og prævalens var forandret. Friedenreich skelnede her mellem *Svangerskabsmelankoli, Puerperal Forvirring og Laktionsforvirring*.³⁶ Om puerperal forvirring hed det: *"Den vigtigste og hyppigste er vel den puerperale (eller rettere sagt, var det tidligere). Denne antager fortrinsvis den agiterede Form og falder sammen med, hvad man tidligere beskrev som Puerperalmani"*.³⁷ Også i den udenlandske litteratur blev det bemærket, at den puerperale psykose havde skiftet form, og hvor manien før havde været den hyppigste form, sås nu mange puerperale psykosener, der havde form som akutte forvirringer.³⁸ Det ser ud til at have været en udbredt opfattelse, at den puerperale sindssygdøm havde ændret form og sygdomsudtryk især i de sidste årtier af 1800-tallet.

Den puerperale sindssygdøms hyppighed er vanskeligere at få præcise oplysninger om, hvad der også var kilde til stor frustration blandt datidens psykiatere. Som det var tilfældet med de øvrige sindssygdømme, var det kompliceret for psykiaterne at estimere sygdommenes udbredelse; primært som følge af mangel på tilstrækkelig statistik og på grund af faglig uenighed om sindssygdømmenes afgrænsninger og klassifikationer.³⁹

At den puerperale sindssygdøm var under forandring og på tilbagetog i fin de siècle ændrer imidlertid ikke ved, at den i løbet af det forgangne århundrede var blevet opfattet som et centralt og alvorligt problem. Når den puerperale sindssygdøm fik så stor opmærksomhed, var det ikke mindst, fordi den udspillede sig i krydsfeltet mellem køn, videnskab, reproduktion, psyke og nerver.

Underlivet og nervesystemet

De lægefaglige beskrivelser af psykiske symptomer og lidelser i forbindelse med graviditet, fødsel og barselsseng faldt sammen med en forstærket opmærksomhed på den nære sammenhæng mellem kvinders underliv og deres hjerne og nervesystem generelt.⁴⁰ Denne sammenhæng blev forklaret på forskellige måder, blandt andet i kraft af refleksteorien, ifølge hvilken irritation af underlivsorganerne kunne udløse reflekser og symptomer andre steder på kroppen. Efterhånden fandt lægerne refleksteorien utilstrækkelig, men antagelsen om nære sammenhænge mellem underlivet og nervesystemet bestod. Gynækologen Frantz Howitz (1828-1912) fandt, at refleksteorien langt fra var tilfredsstillende, men anvendte fortsat begrebet "reflekssymptomer". Det var ifølge Howitz og hans kollega Leopold Meyer (1852-1918) ikke overraskende, at "*en Lidelse af et paa Nerver saa rigt Organsystem som Genitalorganerne let kan medføre en Lidelse af hele Nervesystemet*". Gynækologiske lidelser fremkaldte ofte ifølge Meyer & Howitz "*psykisk Depression, eller i al Fald hvad man kalder almindelig Nervøsitet*".⁴¹

Denne, efter datidens standarder, videnskabeligt påviste sammenhæng havde forskellige mere og mindre voldsomme konsekvenser. Den lå blandt andet til grund for Howitz' kønspolitiske stillingtagen i den populærvidenskabelige fremstilling *Bidrag til en Sundheds-lære for Kvinder* fra 1892, der leverede videnskabelige argumenter for, at det kunne være skadeligt at lade unge piger og kvinder uddanne sig for meget, end-sige tage del i samfundslivet uden for hjemmet. Bogen sigtede eksplicit mod at skabe flere sunde hustruer og mødre, og det blev understreget, at en for stor belastning af kvinders hjerne kun-

ne føre til usunde tilstande i deres underliv, og derved komme til at stå i vejen for deres egentlige rolle som mødre: "*Man veed, at en for stor Anstrengelse af Hjernen og Nervesystemet kan have en uheldig Indflydelse paa Udviklingen af de indre Organer [...] Der kan paa denne Maade komme en Art Standsning i Udviklingen, og der kan komme en abnorm Slaphed i Muskulaturen af Livmoderen. [...] Samtidig med den ringe Udvikling af Livmoderen kunne vi oftest ogsaa konstatere, en Standsningsdannelse af Æggestokkene, som yderligere bidrager til at karakterisere vedkommende Kvinde som Invalid*".⁴²

Men der var også andre endnu mere dramatiske implikationer af sammenhængen mellem underliv, nervesystemet og forekomsten af psykiske lidelser. Antagelsen gav anledning til en række overvejelser om, hvorvidt man skulle foretage gynækologiske indgreb og eventuelt fjerne (raske) underlivsorganer i forsøget på at helbrede psykiske lidelser hos kvinder. Fra især England og USA kendes en række eksempler på en sådan operationsaktivitet, hvor kvinder fik fjernet livmoder og/eller æggestokke på indikation af psykisk sygdom eller nervøsitet. Frem mod år 1900 blev der rejst stigende kritik af denne aktivitet, hvilket muligvis har bidraget til at dæmpe en eventuel operationsiver i Danmark, hvor etableringen af medicinske specialer, herunder gynækologien, fandt sted senere end andre steder i Europa og USA. I en dansk sammenhæng er det vanskeligt at afgøre, hvilket omfang en sådan aktivitet har haft i praksis, men der har efter alt at dømme været meget få steder og meget få læger med tilstrækkelig erfaring til at udføre sådanne indgreb. Meyer & Howitz diskuterede i *Lærebog i Gynækologi* (1901) anvendelsen af gynækologiske indgreb og konkluderede, at: "*Ganske i Alminde-*

lighed at borttage Ovarierne for at helbrede Nerverlidelser eller psykiske Lidelser maa derfor helt forkastes".⁴³ Eventuelle indgreb kunne imidlertid komme på tale, hvis der var tale om nervøse eller psykiske lidelser med tydelig relation til eksempelvis menstruationsforstyrrelser. Forfatterne understregede, at resultatet af sådanne indgreb var usikkert, og at der var tale om et sidste, men ikke særligt lovende behandlingsforsøg. Sådanne formuleringer i en præskriptiv lærebog afspejler ikke nødvendigvis den kliniske praksis, men giver i det mindste indtryk af, at der blandt ledende danske gynækologer var en vis nølen i forhold til anvendelsen af gynækologiske indgreb i behandlingen af psykiske tilstande.⁴⁴

Sårbarhed og sygelighed

Koblingen af nervesystemet og de reproduktive organer betød, at kvinder i stigende grad i løbet af 1800-tallet blev betragtet som sårbare og udsatte. Det var en udbredt opfattelse, at der var en stigning i antallet af kvindesygdomme, ikke mindst hvad angik psykiske lidelser, som fx nervøse og hysteriske tilfælde. Problemet blev behandlet i en lang række populærvidenskabelige bøger om kvinders sygdom og sundhed. Lawson Tait, der var læge ved kvindehospitalet i Birmingham, forklarede i sin bog *Kvindernes særlige sygdomme*, der var blevet oversat til dansk i 1893, at som resultat af civilisationen var menstruation og børnefødsler ikke længere naturlige processer, men nærmest at betegne som sygdomme.⁴⁵ Der var ifølge Tait uforholdsmæssigt mange lidelser, der faldt i kvindens lod, og kvinden kom derved til at fremstå som særligt sårbar og potentielt sygelig.

Anstrengelserne i forbindelse med de opnåede civilisatoriske fremskridt i

det moderne samfundsliv indebar ifølge overlægen ved Kommunehospitalets 6. afdeling for nerve- og sindssygdomme Knud Pontoppidan (1853-1916) "en forringelse af vor nervøse Constitution" og havde langt fra medført "nogen Guldalder af Sundhed, Lykke eller Tilfredshed". Svangerskab og fødsler stillede ifølge Pontoppidan store krav til en "sund Constitution, som det ingenlunde er Regelen at træffe i den nulevende Generation". Som psykiater mødte Pontoppidan mange unge kvinder, "som oftest saa daarligt taale at faa Børn", og konkluderede, at "den svækkende Indflydelse af hyppige Børnefødsler afgiver en meget almindelig Foranledning til Udviklingen af nervøse Lidelser og Sindssygdomme".⁴⁶ Dette forfald og kvinders sårbarhed blev modstillet fortiden og det naturlige: "i svundne Tider, da der saa at sige ikke forlangtes andet af en god Hustru, end at hun skulde føde sin Mand Børn, var den store Frugtbarhed en Kilde til naturlig Stolthed og Glæde. Men nutildags, da hun ogsaa skal være sin Mands Hjælp ved Arbejdet og hans Tankers Fortrolige, da Opgaverne idethale er blevne saa talrige og mangeartede, nu er det ofte saa, at man ikke kan se paa Familiens Forøgelse uden den alvorligste Bekymring. En Mængde af disse Mødre blive nemlig før eller senere Offre for den nervøse Elendighed i dens forskjellige Skikkelser".⁴⁷

At børnefødsler var behæftede med en række farer for såvel mor som barn var ikke nyt. Fokuseringen på det farlige og risikable i relation til kroppens biologiske processer blev imidlertid forstærket og voldsomt eksponeret i løbet af det 19. århundrede og italesat ikke mindst i et voksende antal lægefaglige og populærvidenskabelige publikationer.⁴⁸ Dette skete i takt med etableringen af lægevidenskabelige specialister, der netop besad den rette viden og ekspertise til at

Beskrivelserne af voldsom, aggressiv og grænseoverskridende adfærd hos kvinder, der led af puerperal mani, lignede på nogle punkter fremstillinger af kvindelige patienter med hysteri fra slutningen af det 19. århundrede. Datidens hysteribegreb rummede både patologiske tilstande i selve nervesystemet og bestemte former for opførsel og adfærd, der blev opfattet som sygelig. Såvel kvindelige manikere som hysterikere blev fremstillet som uberegnelige, ukontrollable, eksalterede og i nogle tilfælde sygeligt seksuelt opstemte. I modsætning til den puerperale sindssygdom, var hysteridiagnosen imidlertid ikke kun forbeholdt kvinder. Af de omkring 3000 patienter der i perioden 1875-1918 var indlagt på Kommunehospitalets VI. afdeling for nerve- og sindssygdomme med diagnosen hysteri, var godt en tredjedel mænd. Billede af kvinde med diagnosen "Hysteria". Kommunehospitalets VI. afdeling, august 1893. (Medicinsk Museion)

kunne håndtere det moderne menneskes sygdomme og ubehag. Opmærksomheden på især kvinders fysiske og mentale sårbarhed og de mange mulige farer, der ikke mindst kunne ledsage graviditet og fødsel, var således nært forbundet med legitimeringen og funderingen af nye fagområder indenfor den medicinske videnskab.⁴⁹

I eftertid er det ikke vanskeligt at påvise eksempelvis gynækologiens tidsbundethed, at dens aktører spillede en central rolle i biologiseringen af kvindedekønnet, og at dens videnskabelige sandheder var stærkt influeret af gældende normer for de to køns adfærd og roller i det 19. århundredes samfund.⁵⁰ Den puerperale sindssygdom udgjorde et paradoks, fordi den afspejlede, at en del kvinder blev syge af det, de egentlig var sat i verden for. Når den puerperale sindssygdom fik så forholdsvis stor opmærksomhed og blev opfattet som alvorlig, var det formentlig ikke mindst, fordi den forstyrrede *"en af de Virksomheder, der er Kvindens Bestemmelse"*.⁵¹ Puerperal sindssygdom indebar en ofte voldsom forstyrrelse af den enkelte familie og dens hushold, især når der var tale om *puerperal mani*. Var tilstanden alvorlig, kunne kvinderne ikke som forventet varetage deres sociale roller og opgaver som omsorgsgivende, selvopofrende mødre og hustruer, men fremstod i stedet som aggressive, i nogle tilfælde fjendtligt indstillede overfor såvel det nyfødte barn som dets fader og ude af stand til at tage vare på familie og hjem.⁵²

Den puerperale sindssygdoms forsvinden

Ved overgangen til det 20. århundrede synes imidlertid den opfattelse at brede sig, at puerperal sindssygdom ikke

skulle opfattes og klassificeres som en selvstændig og specifik sygdomsenhed.⁵³ Om end August Wimmer anvendte begreber som *Svangerskabsmelankoli* og *Svangerskabseksaltation* i sit foredrag i Jordemoderforeningen i 1898, er det karakteristisk, at han generelt talte om *"Sindssygdomme i Svangerskabet, ved Fødslen og i Diegivningsperioden"* og *"Melankolier og Eksaltationer, som nu og da optræder i nær Tilslutning til Barselsengen"*. Disse tilstande var ikke typiske eller særegne og kunne egentlig blot, ifølge Wimmer, opfattes som *"Brudstykker af en periodisk Sindssygdom (Stemningssindssygdom)"*.⁵⁴ I en diskussion af puerperalpsykosens kliniske former i *Tidsskrift for Nordisk Retsmedicin og Psykiatri* (1901) konkluderedes det, at der ikke fandtes nogen specifik puerperal sindssygdom, og at forhold vedrørende fødsel og barselseng ikke længere opfattedes som konkrete og essentielle sygdomsårsager. Snarere kunne der på baggrund af arvelig disposition eller anden svækkelse udløses tilfælde af depression og eventuelt mani i relation til disse biologiske processer: *"Da heller ikke formen eller symptomerne viser noget særegt, maa vi indskrænke os til at anse generationslivet som en hyppig udløsende, men ikke bevirkende årsag af psykoserne, som fremskyndende, ikke foranledigende"*.⁵⁵ Erfaringen var, at den puerperale sindssygdom i symptomatisk henseende ikke adskilte sig fra andre tilsvarende sygdomsformer, og at der ikke kunne udpeges specifikke træk ved de puerperale forløb. Forløbene af anfaldene var ens, hvad enten de optrådte i relation til en puerperal tilstand eller ikke.⁵⁶

Teknisk set fandt man altså ikke længere tungtvejende argumenter for at opretholde puerperalpsykosen som selvstændig sygdomsenhed, men samtidig var de tilstande, den havde rummet, hel-

ler ikke helt enkle at indplacere i de klassiske sygdomsbilleder. Dette dilemma blev opsummeret i *Ugeskrift for Læger* i 1912: "Skønt vel kendt og vel studeret indtage Puerperalpsykosen en Særstilling i Psykopatologien, idet man hverken kan opretholde den som en selvstændig Sygdom eller rigtig kan faa den dækket af de andre klassiske Sygdomsbilleder. [...] Medens Størstedelen af Psykiatrene nu til Dags vel nok er mest tilbøjelige til at ituslaa Puerperalpsykosebegrebet [...] saa er der dog andre, som vil opretholde Puerperalpsykosen som en selvstændig Sygdom, fordi Svangerskab, Barsels-seng og Diegivning i saa høj Grad disponerer til Sindssygdom".⁵⁷ Tendensen i de danske psykiatriske lærebøger synes imidlertid at være, at begrebet og kategorien puerperal sindssygdom gled ud som selvstændig sygdomsklassifikation. August Wimmer anførte i 1916 i sin oversigt over *Psykogene Sindssygdomme*, at graviditet og fødsler kunne være medvirkende årsagsforhold for udbrud af en psykogen sindssygdom, men forholdene blev ikke knyttet til selvstændige sygdomsformer.⁵⁸ I August Wimmers lærebog *Speciel klinisk Psykiatri for Studerende og Læger* (1936), der afløste Friedenreichs lærebøger, findes kategorierne *puerperal sindssygdom* eller *svangerskabsmelankoli* ikke.⁵⁹ Blandt gynækologer og obstetrikere var A. Stadfeldt og E. Ingerslevs lærebog fra 1896 den sidste, hvor begrebet *puerperalpsykoser* blev anvendt. I efterfølgeren L. Meyers *Svangerskabets Patologi* (1906) taltes generelt om psykoser i svangerskabet, der kunne optræde som *melankoli* eller *hallucinatorisk Forvirring*, og eventuelt fortsætte efter fødselen havde fundet sted, men sådanne forløb blev ikke benævnt puerperalpsykoser.⁶⁰

At den puerperale psykose var genstand for ommøblering, illustreres tydeligt af skiftene i Friedenreichs lærebøger

i psykiatri. Mens Friedenreich i førsteudgaven af *Kortfattat, speciel Psykiatri* (1901) havde lagt vægt på *puerperal forvirring* frem for *puerperal mani*, var det nedtrykte og deprimerede sygdomsudtryk knyttet til svangerskab, fødsel og laktation, der blev betonet i andenudgaven (1914): "Særligt i Begyndelsen af Svangerskabet finder man ikke sjældent (hos disponerede) stærk Depression ofte med Frygt for Fødslen, Undseelse over at være gravid, ofte ret uwillig Stemning overfor Manden. [...] De senere i Svangerskabet optrædende Melankolier varer derimod ud over Fødselen, er i det Hele ligesom Laktationsmelankolierne mere langtrukne".⁶¹ Det er karakteristisk, at disse tilstande blev omtalt i Friedenreichs afsnit om årsager til den manio-depressive sindssygdom, men ikke optrådte som selvstændige sygdomsbetegnelser i den forudgående gennemgang af de forskellige former for melankoli. I Friedenreichs gennemgang af maniens sygdomsformer er det ligeledes karakteristisk, at kategorien og begrebet *puerperal mani* ikke længere anvendtes. I den tredje og sidste omarbejdede udgave af Friedenreichs lærebog (1921) videreførtes omtalen af svangerskab, fødsel og laktation som sygdomsvoldende forhold, men det blev understreget, at en arvelig disposition i regelen gik forud for alle andre årsagsforhold, der havde karakter af "fremkaldende" eller determinerende årsager.⁶² Begreberne *puerperal psykose* eller *puerperal forvirring* ses ikke anvendt. I bogens afsnit om *Infektions- og Intoxikationssindssygdomme* omtaltes "psykotiske Forstyrrelser ved septiske Lidelser, særligt Fødselens og Barsels-sengens", og her synes Th. B. Hansens tese om sammenhæng mellem psykose og barselsinfektion stadig at være forklaringsbærende.⁶³ De postfebrile psykoser udgjorde ifølge Friedenreich "en lille Gruppe Tilfælde, symptomatisk Sinds-

sygdom bestaaende af Forvirring, (og Stupor), som opstaaer som Følge af Forgiftninger hyppigst ved Infektioner, til dels ogsaa andre Svækkelsestilstande af Organismen, i de fleste Tilfælde som en postfebril Psykose".⁶⁴ Kategorien *Postfebrile Infektionspsykosener* rummede således en række psykosener, herunder det den tyske psykiater Carl Fürstner (1848-1906) tidligere havde beskrevet som *hallucinatorisches Irresein der Wöchnerinnen* – barselskvinders hallocinatoriske sindssygdom – og den tyskfødte Theodor Meynerts (1833-1892) kategori *Amentia*, der var blevet foreslået som nyt begreb for *akut hallucinatorisk Forvirring*. Fælles for de postfebrile psykosener var, at de var forårsaget af forskellige former for infektioner, som ikke kun var opstået i forbindelse med fødsel og barselsseng. Psykosener, der eventuelt var forårsaget af barselsinfektioner, blev ikke omtalt yderligere og synes ikke længere at være noget, der havde synderlig interesse.

Både anden- og tredjeudgaven præges af Friedenreichs iver efter at indarbejde Kraepelins grundlæggende skelnen mellem manio-depressiv psykose og demencia præcox (skizofreni). Det indebar, at alle maniske og depressive tilstande og sygdomsformer kunne indplaceres i en af disse to store hovedkategorier. Hvor der tidligere i høj grad var blevet klassificeret og grupperet efter sygdommens enkelte årsager eller symptomer, blev der nu lagt mere vægt på deres forløb og prognose, og at de var "endogent" forårsagede, det vil sige indefra kommende fremfor udløst af udefrakommende faktorer. Det fik konsekvenser for den puerperale sindssygdom: Kraepelins klassifikationssystem og principperne bag eliminerede grundlaget for at opretholde den puerperale sindssygdom som selvstændig sygdomskategori.

Sammenfatning

At noget holder op med at eksistere i en lærebog, er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at det heller ikke findes i den kliniske praksis eller i lægfolks sygdomsforståelser og sygdomsbilleder. Den kliniske virkelighed og almindelige menneskers sygdomsforståelse stemmer ikke altid, måske endda sjældent, overens med præsriptive udsagn i en lærebog. Lærebøger er snarere udtryk for, hvordan deres forfattere gerne så deres felt ordnet og fremlagt idealtypisk og principielt. Psykiske reaktioner i relation til svangerskab, fødsel og barsel forsvandt næppe, fordi de teoretisk blev nedlagt som selvstændige diagnostiske kategorier.

Det 19. århundredes psykiatere var selv meget opmærksomme på, at de psykiatriske sygdomme og sygdomsbilleder forandrede sig, og blev præget af tid og sted. Psykiateren Christian Geill (1860-1938) konkluderede i sin lærebog fra 1899, at "*Saaledes sætter Tidsaanden og hvad der viser sig i den, sit Præg paa Sindssygdommens Ytringer*".⁶⁵ Det var ifølge Fr. Lange ikke blot den puerperale mani, der var blevet sjælden, også den almindelige, generelle mani havde ændret form og udtryk, og var blevet mindre markant: "*Jeg har hørt ældre og gode Iagttagere paastaa, at Manien slet ikke fandtes mere i Verden i den Skikkelse, hvori de havde kendt den i deres yngre Dage, og selv i et Tidsrum af henvend en Snes Aar staaer det for mig som utvivlsomt, at jeg i de senere Tider ikke har set saa udprægede Former af denne Sygdom, af en saa ubændig Vehemens og ukuelig Energi, som jeg har truffet dem tidligere*".⁶⁶ Det var ifølge Lange ikke kun sygdommens psykiske indhold, der ændredes: "*deri vilde jeg intet besynderligt se, al den Stund enhver Tid [...] paatrykker en Sindssygdom meget af sit*

aandelige Indhold og Særpræg". Det var tillige selve sygdommens grundlinier, som Lange fandt "om ikke egentlig forandrede, saa dog saa stærkt forskudte, at Billedet bliver uklart og forvasket i Mod-sætning til de tidligere renere Typer".⁶⁷ At sindssygdomsformerne havde undergået forandringer og nu optrådte mindre stormende og med større islæt af forvirring, forklarede C. Geill som en følge af civilisationen: "Vi leve jo i en Periode, hvor Kampen for Tilværelsen og Nydelseslysten stille store Fordringer til Nervesystemet og lade os slide stærkt paa Hjernen. Hjerneerne ere ikke saa stærke og kraftige som tidligere Generationers; derfor reagere de mindre heftigt paa Sygdommen. Civilisationen har sat sit Præg paa dem".⁶⁸

Dette fænomen, at sygdomsudtryk modereres og afdæmpes over tid, kendes også fra hysterien, hvis dramatiske symptomer i form af krampeanfald og voldsomme ekstroverte fysiske reaktioner aftog i løbet af det 20. århundrede.⁶⁹ Medicinhistorikeren Edward Shorter har foreslået, at sådanne forandringer kan forstås på baggrund af teorien om en *symptom pool*: at der til enhver tid er en vis mængde legitime symptomer til rådighed, og at sygdom bliver anerkendt og taget alvorligt, hvis den bliver udtrykt i overensstemmelse med disse. Indholdet i denne symptom pool er konstant i forandring og bestemmes af gældende tids- og stedsspecifikke sociale og kulturelle forhold.⁷⁰ Patienter, der eksempelvis har det skidt i forbindelse med fødsel og barsel, må reagere og udtrykke sig indenfor bestemte rammer, hvis deres lidelser skal opfattes som legitim og anerkendt sygdom. Fr. Langes konstatering af, at den puerperale mani såvel som den rene klassiske mani var blevet sjældnere og sjældnere, kunne tyde på, at de psykiatriske patienter efterhånden lærte at udtrykke deres symptomer på

mere afdæmpede, mindre voldsomme, mindre maniske og eksalterede måder for at blive anerkendt som syge.

Udformningen og forhandlingen af legitime symptomer finder sted i et komplekst samspil mellem patienter, pårørende, læger og det omkringliggende samfunds kulturelle og sociale normer i det, der ofte betegnes som et medicinsk møde (*medical encounter*).⁷¹ Udforskningen af sådanne medicinske møder og den komplekse relation mellem, hvad almindelige mennesker fejler, hvordan det er blevet og stadig bliver klassificeret i lægevidenskabelige kategorier, og hvad der sker i denne relation, når klassifikationer og klassifikationsprincipper forandres, udgør et væsentligt og i vidt omfang jomfrueligt tema i det medicinhistoriske forskningsfelt.

Mens der i 1800-tallet blev fokuseret på de svære melankolske, depressive og maniske tilstande i forbindelse med graviditet og fødsel, får egentlige fødselspsykoser meget lidt opmærksomhed i dag. I stedet er der i dag fokus på mildere former af efterfødselsreaktioner i form af *maternity blues* eller *postpartum depression*. Der er tillige sket en udbredelse af lidelsen, så nu også fædre lider af fødselsdepressioner. Fædre, der måske tidligere begravede sig i arbejde, trak sig bort fra mor og barn eller bed chokket over forældreskabet i sig, kan nu legitimt reagere i form af en fødselsdepression.⁷² Fødselsdepressionen synes, ligesom andre psykiatriske kategorier, at være blevet afstigmatiseret og anerkendt som en almindelig, ukontroversiel og udbredt reaktion på fødsel og forældreskab. Også fødselsdepressionen præges af nogle af de samme dilemmaer, der var knyttet til den puerperale sindssygdom. I det gældende internationale sygdomsklassifikationssystem (ICD-10) opereres der ikke med underliggende årsager, men i praksis skelnes der mellem

fødselsdepression, kvindedepressioner samt mandlig depression, selvom der ikke er enighed om, hvorvidt der overhovedet er særlige depressionsformer knyttet til køn.⁷³ Fødselsdepressionen har således også sine klassifikatoriske kvaler.

Historien om den puerperale sindssygdom og dens maniske mødre er en historie om en kategori, der blev ommøbleret, som ændrede form og sygdomsudtryk, og som måske blev væk, måske blev indplaceret i en ny kategori; den manio-depressive psykose. Historien om den puerperale sindssygdom er også en historie om det ivrige kategoriseringsarbejde, der generelt prægede det 19. århundredes psykiatere og den psykiatriske praksis. Udpegning, afgrænsning, forklaring og klassifikation af psykiske tilstande var et væsentligt element i det 19. århundredes psykiateres bestræbelser på at få psykiatrien anerkendt som et lægevidenskabeligt speciale på linje med de øvrige grene af medicinen. Når den puerperale sindssygdom, ligesom de øvrige sindssygdomme, blev forsøgt udredt og forklaret som en konkret fysisk og biologisk håndgribelig tilstand i hjernen eller nervesystemet, alt andet lige forårsaget af fysiske årsager fx en infektion, illustrerer det psykiaternes spejling i de øvrige specialers arbejdsmåder og deres iver efter at kunne gøre dem kunsten efter. Psykiatriens anerkendelsesbestræbelser var ikke uden forhindringer og bratte opstigninger, der ikke mindst skyldtes sindssygdommens særlige karakter. Psykiske tilstande lod sig vanskeligt måle og veje, endsige iagttages direkte. De kunne ikke stetoskoperes, ses under mikroskop eller lokaliseres anatomisk patologisk, når de afdøde sindssyges hjerner blev dissekeret og studeret. En psykiatrisk diagnose måtte ofte stilles på baggrund af patientens egne eller pårørendes beskrivelser

af sygdomsforløb og symptomer, hvilket ikke harmonerede med bestræbelserne om at arbejde objektivt og videnskabeligt. Det viste sig vanskeligt generelt at etablere absolutte skel mellem sindssygt og sindssundt, og der var ofte stor indbyrdes uenighed blandt lægerne om de enkelte sindssygdomsformers afgrænsning. Da der endelig var opnået en vis enighed om, hvorledes den puerperale sindssygdom kunne forstås og forklares, varede det relativt kort tid før nye klassifikationsprincipper eliminerede kategorien som selvstændig enhed.

De psykiatriske sygdomsforståelser var, som andre medicinske praksisser og sygdomsforståelser, præget af en række videnskabseksterne forhold, ikke mindst datidens kønsopfattelser og forestillinger om de to køns roller, muligheder, egenskaber og acceptable adfærd. Det er sædvanligvis eftertidens lod i detaljer at udpege forgængernes tidsbundethed, men det er påfaldende, hvor refleksive det 19. århundredes psykiatere selv var om deres kontekst. Psykiaterne synes at være helt på det rene med, at sindssygdomme kom og gik og forandredes over tid. De synes også erkendte med, at deres kategorier og klassifikationer ikke var objektive afspejlinger af verden, men en måde at bringe midlertidig orden i verden på, og at denne praksis blev præget af den enkelte psykiater og dennes blik, interesser og forforståelse. I sin lærebog fra 1894 konstaterede Fr. Lange, at man kunne *"i Kraft af Sætningen, at 'det sete afhænger af Øjnene, der se' tænke sig Muligheden af, at man nutildags havde faaet Syn for meget, der kombinerede Billedet, og som man før have været blind for"*.⁷⁴ En sådan åbenlys erkendelse kombineret med ambitioner om at arbejde i overensstemmelse med idealer om eksakthed og efterprøvning, tangerede videnskabeligt selvmord, og var måske mest af alt, det, der gang på

gang spændte ben for psykiaternes bestræbelser på at høste lægevidenskabelig anerkendelse i slutningen af det 19. århundrede.

Noter

- 1 Sygehistorie ref. hos J. Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri, 1902, s. 29f.
- 2 Jf. H. Marland: Dangerous Motherhood. Insanity and Childbirth in Victorian Britain, 2004, s. 3, 11, 28.
- 3 L. Meyer: Det normale Svangerskab, Fødsel og Barselsseng, 1882, s. 74 og 1891, s. 71; A. Stadfeldt: Læren om Svangerskabets Patologi, 1893, s. 14; L. Meyer: Svangerskabets patologi for Læger og Studerende, 1906, s. 46f.
- 4 Fr. Lange: De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids, 1894, s. 200; A. Stadfeldt & E. Ingerslev: Fødselens og Barselssengens Patologi, 1896, s. 445f.
- 5 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed'. Hospitals-Tidende nr. 15, 1874, s. 262.
- 6 A. Stadfeldt: Lærebog i Jordemoderkunsten, 1891, s. 310.
- 7 A. Stadfeldt & E. Ingerslev: Fødselens og Barselssengens Patologi, 1896, s. 448.
- 8 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed'. Hospitals-Tidende nr. 15, 1874, s. 263; Th. B. Hansen: Om Forholdet mellem puerperal Sindssygdom og puerperal Infektion, 1888, s. 5.
- 9 Fr. Lange: De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids, 1894.
- 10 J. Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri, 1902, s. 8f.
- 11 N. Flindt: Oversigt over de vigtigste Sindssygdomsformers kliniske Optræden, 1886, s. 196.
- 12 J. Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri, 1902, s. 8f.
- 13 Jf. J. Møllerhøj: På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 49-66, 118-146.
- 14 Ref. hos Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri, 1902, s. 34. Se H. Marland: Dangerous Motherhood, Insanity and Childbirth in Victorian Britain, 2004, s. 48f om den britiske debat om kloroformnarkosens betydning.
- 15 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed', Hospitals-Tidende nr. 15, 1874, s. 277; A. Wimmer: 'Nerve-Sindslidelser under Svangerskab, Fødsel og Barselsseng', Tidsskrift for Jordemødre nr. 10, 1910, s. 109.
- 16 K. B. Pontoppidan: Psykiatriske Forelæsninger og Studier, 1892, s. 42.
- 17 Udtog af Engelhardt: 'Om Generationspsychose og Gestationsperiodens Indflydelse paa forudbestaaende psykiske og neurologiske Sygdomme', Hospitalstidende nr. 35, 1912, s. 969f.
- 18 A. Stadfeldt og E. Ingerslev: Fødselens og Barselssengens Patologi, 1896, s. 446.
- 19 Sst., s. 447.
- 20 A. Wimmer: 'Nerve-Sindslidelser under Svangerskab, Fødsel og Barselsseng', Tidsskrift for Jordemødre nr. 10, 1910, s. 107.
- 21 Sst., s. 109.
- 22 J. Møllerhøj: På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 223ff.
- 23 K. B. Pontoppidan: Momenter af Melankoliens Diagnose og Behandling. Klinisk Forelæsningsbibliothek for Læger, 1892, s. 36-46; Levison: 'De hyppigst forekomne Sindssygdomme', Tidsskrift for Sygeplejersker, 1910, s. 138f.
- 24 A. Stadfeldt & E. Ingerslev: Fødselens og Bar-

- selssengens Patologi, 1896, s. 449.
- 25 Jf. H. Marland: *Dangerous Motherhood. Insanity and Childbirth in Victorian Britain*, 2004, s. 60.
- 26 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed'. *Hospitals-Tidende* nr. 15, 1874, s. 237 og 266.
- 27 H. Marland: *Dangerous Motherhood. Insanity and Childbirth in Victorian Britain*, 2004, s. 34.
- 28 A. Stadfeldt & E. Ingerslev: *Fødselns og Barselsengens Patologi*, 1896, s. 448f.
- 29 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed', *Hospitals-Tidende* nr. 15, 1874, s. 264ff; A. Stadfeldt & E. Ingerslev: *Fødselns og Barselsengens Patologi*, 1896, s. 450.
- 30 R. A. Holm: 'Om Puerperalafsidighed', *Hospitals-Tidende* nr. 15, 1874, s. 230.
- 31 N. Flindt: Oversigt over de vigtigste Sindssygdomsformers kliniske Optraeden, 1886, s. 196; J. Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. *Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri*, 1902, s. 7.
- 32 Udtog af Macleod: 'Puerperal Sindssygdom', *Hospitals-Tidende* nr. 38, 1886, s. 907.
- 33 Fr. Lange: De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids, 1894, s. 200.
- 34 A. Poulsen: 'Nogle Bemærkninger om Puerperalpsykoser' i *Hospitalstidende* nr. 10, 1899, s. 252.
- 35 Fr. Lange: De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids, 1894, s. 201.
- 36 A. Friedenreich: Kortfattet, speciel Psykiatri, 1901, s. 29ff, 78f.
- 37 Sst., s. 78.
- 38 Refereret hos J. Widerøe, 'Puerperale Psykoser'. *Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri*, 1902, s. 41.
- 39 J. Møllerhøj: På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 79ff.
- 40 Se fx L. Meyer: *Menstruationsprocessen og dens sygelige Afvigelser*, 1890.
- 41 L. Meyer & F. Howitz: *Lærebog i Gynækologi*, 1897, s. 43.
- 42 F. Howitz: Bidrag til en Sundhedslære for Kvinder, 1892, s. 26f.
- 43 L. Meyer & F. Howitz: *Lærebog i Gynækologi*, 1901, s. 437.
- 44 For en mere detaljeret diskussion af denne problematik se J. Møllerhøj: På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 91-93, 167-171.
- 45 L. Tait: Om Kvindernes særlige sygdomme og hvorledes de bedst forebygges, 1893, s. 32.
- 46 K. B. Pontoppidan: *Neurasthenien: Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*, 1886, s. 328.
- 47 Sst.
- 48 For en mere detaljeret beskrivelse af dette se S. N. Nielsen: *Barnløshed i medicinsk litteratur i Danmark 1870-1900*, upubliceret speciale, KU, 2005.
- 49 Jf. H. Marland: *Dangerous Motherhood. Insanity and Childbirth in Victorian Britain*, 2004, s. 20-26.
- 50 Se B. Rosenbeck: *Kvindekøn, 1987 og især: Kroppens politik. Om køn, kultur og viden-skab*, 1992.
- 51 G. Lund: *Svangerskabet og dets Hemmeligheder*, 1874, s. 19. Jf. F. Howitz: Bidrag til en Sundhedslære for Kvinder, 1892, s. 10.
- 52 H. Marland: *Dangerous Motherhood. Insanity and Childbirth in Victorian Britain*, 2004, kapitel 3 og s. 201.
- 53 Udtog af Aschaffenburg: 'Om puerperalpsykosernes kliniske Former'. *Tidsskrift for Nordisk Retsmedicin og Psykiatri*, 1901, s. 130; Udtog af Engelhardt: 'Om Generationspsykososer og Gestationsperiodens Indflydelse paa forud bestaaende psykiske og neurologiske Sygdomme', *Hospitalstidende* nr. 35, 1912, s. 969.
- 54 A. Wimmer: 'Nerve-Sindslidelser under Svangerskab, Fødsel og Barselsseng', *Tidsskrift for Jordemødre* nr. 10, 1910, s. 114.
- 55 Udtog af Aschaffenburg: 'Om puerperalpsykosernes kliniske former', *Tidsskrift for Nordisk Retsmedicin og Psykiatri*, 1901, s. 132.
- 56 Ref. hos J. Widerøe: 'Puerperale Psykoser'. *Tidsskrift for nordisk Retsmedicin og Psykiatri*, 1902, s. 45.
- 57 Udtog af Munzer: 'Puerperalpsykosens Ætiologi', *Ugeskrift for Læger* nr. 7, 1912, s. 259.
- 58 A. Wimmer: *Psykogene Sindssygdomsformer*, 1916, s. 66.
- 59 De ses heller ikke i den efterfølgende generations forelæsninger og lærebøger: J. Kr. Smith: *Psykiatriske Forelæsninger*, 1939, 1943, 1946, 1951; E. Strømgren: *Psykiatri*, 1956, 1958, 1961, 1969. En undtagelse er Kaj Arentsen disputats 'Om psykoser opstået efter fødsler med særligt henblik på prognosen', 1966, hvor det blev undersøgt, om psykoser frembrudt i forbindelse med fødsel kunne indordnes i det gængse diagnosesystem, eller hvorvidt der forekom specifikke fødselspsykoser. Konklusionen var, at der intet specifikt var ved denne type af psykoser, og at de lod sig indplacere i det eksisterende diagnostiske system.
- 60 Formuleringen om psykoser i relation til svangerskab blev reproduceret uforandret i en ræk-

- ke af de efterfølgende udgaver af L. Meyer: *Det normale Svangerskab, Fødsel og Barselsseng, Svangerskabets Patologi*, 1915, 1921, 1937.
- 61 A. Friedreich: Kortfattet, speciel Psykiatri, 1914, s. 49.
- 62 A. Friedreich: Kortfattet, speciel Psykiatri, 1921, s. 33ff. For en mere detaljeret gennemgang af psykiaternes diskussion og vægtning af de forskellige typer af årsagsforhold, se J. Møllerhøj: *På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920*. Upubliceret ph.d.-afhandling, 2006, s. 49-67, 118-146.
- 63 A. Friedreich: Kortfattet, speciel Psykiatri, 1921, s. 190. Septisk-forrådnelse, infektion.
- 64 Sst., s. 198. Stupor-sløvhed, svær psykomotorisk hæmning.
- 65 C. Geill: *Om Sindssygdom*, 1899, s. 29f.
- 66 Fr. Lange: *De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids*, 1894, s. 16f.
- 67 Sst., s. 17.
- 68 C. Geill: *Om Sindssygdom*, 1899, s. 30.
- 69 J. Møllerhøj: 'Hysteri før Freud – om konstruktionen af hysteri og hysterikere i Nervøsitetens Århundrede', *Den jyske Historiker* nr. 96, 2002, s. 78-107.
- 70 E. Shorter: *From Paralysis to Fatigue. A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era*, 1992, s. 3.
- 71 Se fx R. Porter: 'The Patients view. Doing Medical History from Below', *Theory & Society*, 14, 1985, s. 175-198.
- 72 Politiken 31/1-2006: 'Mange mænd får fødselsdepression'. 1. sektion s. 9; Sv. Aa. Madsen et al.: *Kend din krop mand*, 2006.
- 73 J.K. Larsen: *Depressionssygdommen – fra videnskab til klinisk praksis*, 2001, s. 88f.
- 74 Fr. Lange: *De vigtigste Sindssygdomsgrupper i kort Omrids*, 1894, s. 17f (citater) og 95. Se også Geill: *Om Sindssygdom*, 1899, s. 43f.

Jens Hansen har en bondegård

- og han er en af de heldige

Hans Chr. Johansen

Fortid og Nutid, marts 2007, s. 23-44

I slutningen af 1700-tallet begyndte børnedødeligheden at falde i Danmark. Det betød, at et ægtepar typisk oplevede, at flere børn end tidligere nåede en voksen alder og skulle hjælpes i vej. Da antallet af bondegårde samtidig kun voksede langsomt, blev det stadig vanskeligere i gårdmandsfamilierne at sikre, at børnene kunne etablere sig i samme miljø som det, de var vokset op i. Artiklen følger 281 børn, der blev født på fynske gårde i 1800-tallets første årti, gennem deres liv. Omkring en tredjedel endte som husmænd eller daglejere, og kun få forlod deres fødeø for at søge lykken andetsteds.

Hans Chr. Johansen, født 1935, dr.oecon., professor i økonomisk og social historie ved Syddansk Universitet 1970-2003. Har bl.a. beskæftiget sig med erhvervs- og befolkningshistorie.

Den 10. november 1827 blev den 26-årige ungkarl Claus Rasmussen i Verninge kirke sydvest for Odense viet til den tre år ældre pige Karen Jespersdatter. Brudgommen kom fra en gård på næsten 6 tdr. hartkorn i landsbyen Hjelmerup i sognets nordlige del, mens bruden var datter af en jordløs husmand i nabolandsbyen Solevad. Gæsterne ved brylluppet har næppe kunnet undgå at bemærke, at bruden var lidt fyldig, for kun godt to måneder senere fødte hun parrets første barn. Umiddelbart kunne noget tyde på, at det ikke har været en alliance, som brudgommens forældre

satte pris på, for parret måtte tage til takke med at blive bosat i et hus i Hjelmerup, hvor Claus Rasmussen resten af livet ernærede familien som væver. Da han døde i 1865, kunne herredsfogeden i skifteprotokollen lakonisk indføre, at "Claus Rasmussen af Hjelmerup er død, uden at efterlade sig noget."¹

Men hvor almindeligt var det på den tid, at gårdmandsbørn ikke som voksne kunne fortsætte i deres forældres miljø og med samme sociale status som dem? Vi kan i første omgang se på, hvordan det gik Klaus Rasmussens søskende.

Forældrene hed Rasmus Hansen og

Mette Clausdatter. De blev gift i 1792, og i 1795 overtog de gården efter hendes forældre. Gården havde oprindelig tilhørt det fynske ryttergods, men da det blev bortsolgt, købte Mette Clausdatters far gården for 1058 rigsdaler, og da Rasmus Hansen fik den tilskødet, var prisen 1071 rdl. samt aftægt til den gamle ejer og hans kone, der døde i henholdsvis 1811 og 1817.

Rasmus Hansen og Mette Clausdatter fik otte børn mellem 1793 og 1813, tre sønner og fem døtre.

Ældst var sønnen Hans Rasmussen, der blev født i 1793 og gift i 1823 med Maren Nielsdatter, der var barn af en anden gårdmand i Hjelmerup. De to forældrepar har tilsyneladende ikke kunnet hjælpe parret til en gård. I stedet blev der fra gårdene udskilt nogle mindre jordstykker, der tilsammen kunne udgøre et bolsted, og der kom parret til at leve resten af deres liv.²

Barn nr. 2, Maren Rasmusdatter, født i 1795, blev i 1825 gift med en tømrer, der var født i Tommerup. Umiddelbart kunne det tyde på, at endnu et barn havde giftet sig under sin stand, men ægtemandens navn, Peder Trolle Balslev, tyder på, at han kom fra et helt andet miljø. En nærmere undersøgelse viser da også, at han var præstesøn, men faderen døde i 1797, nogle måneder før Peder blev født. Peder og Maren flyttede ind i et hus i Vervinge by, hvor de kom til at bo sammen med hans mor, der efter nogle omskiftelige år levede hos sønnen og svigerdatteren, til hun døde i 1847. Med moderens enkepension ved siden af, har de økonomiske forhold måske været rimelige for parret.³

Nr. 3 hed Anna Rasmusdatter. Hun blev født i 1798 og blev i 1821 gift med Jens Madsen, en gårdmandssøn fra Hjelmerup. Løsningen på dette pars fremtidige forhold blev som for den ældste søn, at de kom til at bo på et bolsted i Hjelme-

rup, hvis jordtilliggende blev udskilt fra forældrenes gårde.

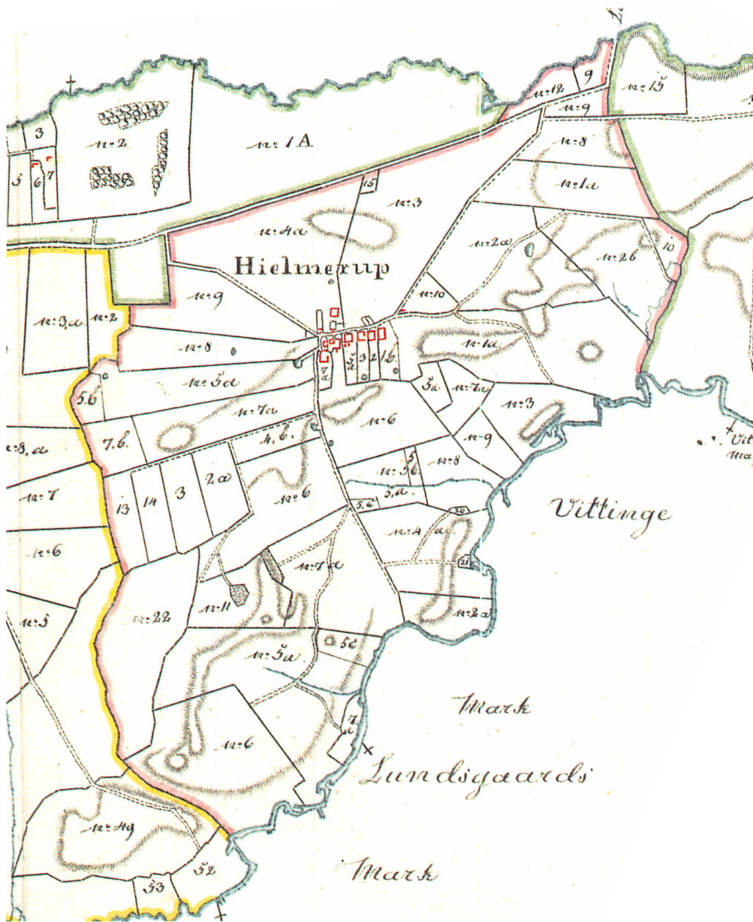
Nr. 4 var den ovennævnte Klaus Rasmussen, der som nævnt blev væver med bopæl i Hjelmerup.

Nr. 5, født i 1804, fik navnet Lars Rasmussen. Han overtog i 1832 den fædrene gård for 1980 rbd. samt aftægt til forældrene, der døde i 1853 og 1858, henholdsvis 81 og 84 år gamle. Gården var i 1832 omkring en tønne hartkorn mindre, end da Rasmus Hansen havde overtaget den, på grund af afgivelsen af jorden til bolstederne. I 1833 blev Lars Rasmussen gift med den da kun 19-årige Karen Pedersdatter, der var barn af en gårdmand i Heden sogn en halv snes kilometer øst for Vervinge. Lars Rasmussen døde allerede i 1852, men enken førte gården videre, indtil en søn overtog den i 1880.

Nr. 6 var Marie Rasmusdatter, født i 1806. Hun fik i 1833 et barn født uden for ægteskab. Faderen hed Christen Larsen og var søn af en gårdmand i Vervinge. Christen Larsen svigtede imidlertid ikke Marie, for i 1835 blev parret gift, og efter i nogle år at have flyttet en del rundt i omegnen fæstede Christen Larsen en gård på 7 tdr. hartkorn i Højme i Sanderum sogn under Kristiansdal gods, og i 1842 købte han gården

Barn nr. 7 hed Birthe Kirstine og blev født i 1810. Som 16-årig fik hun et barn uden for ægteskab med en tjenestekarl på en nabogård. I 1831 blev hun gift med en anden mand, der var husmandssøn, og kom til at bo på et bolsted i Gestelev, omkring 15 km. øst for Hjelmerup. Manden, der hed Frederik Vilhelm Jensen, døde allerede i 1841, og hun giftede sig derefter tre måneder senere med Anders Hansen, der ligeledes var en lokal husmandssøn. I dette andet ægteskab boede hun fortsat på bolstedet i Gestelev.

Barn nr. 8 hed Karen og blev født i 1813. Hun blev gift i 1843 med en gårdmand Niels Jørgensen i Allested ca. 8

Matrikelkort for Hjelmerup ejerlav omkring 1820. Alle ejendomme lå da stadig inde i landsbyen langs landsbygaden, men de bolsteder og husmandsteder, der blev resultatet af de følgende års udparcellering, kom i mange tilfælde til at ligge ude på markerne på de parceller, der blev udstykket. (Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, København)

km. øst for Verringe. Gården havde Niels Jørgensen overtaget efter sin fader, der var død nogle år tidligere.

Det er således meget forskellige skæbner, disse otte børn fik, og det er svært at se et mønster i, hvorfor netop de tre af børnene fik en gård, mens de andre måtte nøjes med noget mindre. Hverken nummer i fødselsrækkefølge, køn eller for tidlige fødsler synes at have været afgørende faktorer.

Imidlertid kan man naturligvis ikke ud fra en enkelt families forhold slutte, at det har været almindeligt, at gård-

mandsbørn omkring denne tid ikke selv kunne få en gård, når de blev voksne. Skal vi danne os et billede af samtidens etableringsmuligheder for den opvoksende slægt, må vi se på forholdene i en større sammenhæng, og det vil blive forsøgt for det fynske område i det følgende.

En væsentlig faktor, der må tages med i betragtning ved bedømmelsen af erhvervs mulighederne, er, at der i løbet af sidste halvdel af 1770'erne skete en markant ændring i den danske befolknings leveforhold. Indtil da havde det gennem

meget lang tid været det normale, at der kun var en beskedent vækst i den samlede befolkning. Med korte mellemrum hærgede epidemier med høj dødelighed og fjernede meget af det overskud, der havde været i mere normale år.

Det nye var nu, at dødeligheden begyndte at falde, og at årene med en meget stor overdødelighed for al fremtid forsvandt – dog bortset fra nogle enkelte år omkring 1830. I løbet af en 30-40 år faldt det årlige antal af døde pr. 1000 indbyggere med op mod en tredjedel, og det var ikke mindst børnedødeligheden, der faldt kraftigt. Årsagerne til denne udvikling, der også kan findes i en række andre europæiske lande – i nogle dog med en forsinkelser på nogle årtier i forhold til Danmark – er stærkt omdiskuteret, men blandt de årsager, der har været peget på, er en bedre ernæring, indførelse af koppevaccination, bedre hygiejne og en svækkelse af nogle af de bakterier og vira, der forvoldte epidemierne.

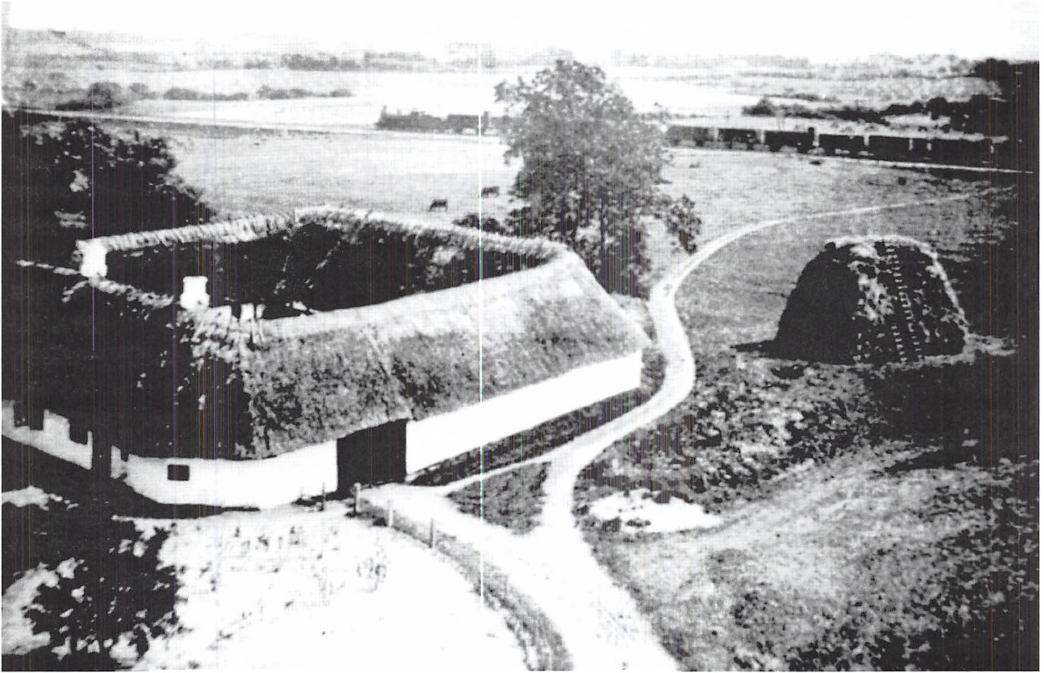
Den umiddelbare virkning af den lavere dødelighed var, at den gennemsnitlige levetid for den danske befolkning, der hidtil havde været på mellem 30 og 35 år, nu steg til omkring 40 år, men der var også en række mere indirekte virkninger, og i det følgende vil der blive set på, hvordan ændringen virkede ind på den ungdom på de fynske gårde, der blev født under de nye forhold, når disse unge skulle etablere sig en generation senere.

For den samlede befolkning viser beregninger, at forud for nedgangen i dødelighed fødte en kvinde i gennemsnit lidt over fire børn – nogle færre og andre betydeligt flere – men at børne- og ungdomsdødeligheden i lange perioder var så stor, at kun to af disse børn nåede en alder, hvor de selv kunne stifte familie. Det nye var nu, at flere børn nåede voksenalderen – for årene 1790-1829

i gennemsnit 2,8 børn. Hvis forholdene har været de samme på gårdene, må det have betydet, at mens der hidtil havde været mulighed for, at det som en gennemsnitsbetragtning var muligt for en voksen søn at overtage gården, mens en voksen datter kunne blive gift med en gårdmandssøn, blev der nu et overskud, der ikke kunne etableres på samme måde som hidtil.

Undersøgelser af konsekvenserne af de ændrede forhold for gårdmandsfamilier har i forskellige europæiske lande vist, at de følgende fire muligheder var de mest almindelige:

- 1) En mulig reaktion, når de nye forhold var erkendt, har været, at man har søgt at reducere børnetallet – også fordi mange ældre nu kunne se, at det ikke var nødvendigt med mange børn for at sikre sig, at der var overlevende, der kunne passe dem i deres alderdom. Reduktionen kunne så tænkes at ske ved, at nogle børn ikke blev gift, eller at de først blev gift i en så sen alder, at de ikke kunne nå at få så mange børn som tidligere, inden kvinden ikke mere var i stand til at sætte børn i verden. En anden mulighed kunne være, at man forsøgte at praktisere børnebegrænsning inden for ægteskabet. Denne reaktion har dog i de fleste lande typisk været en, der først indtrådte på langt sigt, fordi det kunne tage flere generationer, før man var sikker på, at nedgangen i børnedødelighed var en permanent foreteelse.
- 2) En alternativ reaktion har nogle steder været, at gårdene blev delt, så to eller flere sønner eller svigersønner fik hver sin del af gården, men det vil naturligvis over nogle generationer føre til en stadig stærkere udparcellering, så gårdene efterhånden bliver reduceret til husmandssteder. I nog-

Møllegård i Render i Brylle sogn. Den typiske fynske gård i første halvdel af 1800-tallet var firelænget og opført i bindingsværk og med stråtag. Længden af fløjene afhang af jordtilliggenheden. Møllegården var en forholdsvis lille gård på ca. 3 tdr. hartkorn. (Foto: Esben Hedegaard og Odense Bys Museer)

le områder, fx i dele af Tyskland, fik et sådant forløb som konsekvens, at de middelstore gårdbrug næsten forsvandt og afløstes af et stort antal meget små brug.

- 3) Hvis det ikke var muligt at finde en acceptabel beskæftigelse inden for landbruget, kunne man søge at få nogle af børnene etableret andetsteds – på dette tidspunkt typisk i byerne – fx ved at sikre dem en uddannelse eller blot ved at lade dem flytte ind til byen og prøve lykken der. Det var naturligvis først og fremmest en mulighed i de egne af Europa, hvor der skete en tidlig industrialisering, og først senere i 1800-tallet blev oversøisk udvandring en anden mulighed for at forlade det hjemlige landbrug.

- 4) Endelig er så tilbage den passive tilpasning, som består i, at de børn, der ikke kunne blive anbragt på en gård, måtte finde sig i en lavere social status som husmænd eller daglejere. Skulle det blive en mulighed, krævede det imidlertid, at der omtrent samtidig skete ændringer i landbruget i retning af mere arbejdsintensive produktionsformer, men det fulgte mange steder i landbrugsreformernes spor i 1800-tallet.

Ud fra det kendskab, vi har til den generelle udvikling på landet i Danmark i første halvdel af 1800-tallet, kunne man måske være mest tilbøjelig til at mene, at den fjerde mulighed var den, der blev resultatet, fordi vi ved, at antallet af

husmandssteder voksede hurtigt omkring denne tid, men det behøver ikke nødvendigvis at have været tilfældet. Væksten i antallet af husmandsfamilier kan også for en væsentlig dels vedkommende skyldes en særligt stor reproduktion inden for husmandsstanden. Eksemplet fra Hjelmerup viser desuden, at der gennem oprettelse af bolsteder fandtes en mellemstation mellem gårdmands- og husmandspositionen i datidens samfund.

Kun ved at undersøge forholdene ned på det individuelle plan er det imidlertid muligt at vurdere, hvad der faktisk skete, og i hvilket omfang de tre første mønstre også spillede en rolle for udviklingen i Danmark.

Det er i det følgende gjort ved at følge en generation af unge, der blev født på en stikprøve af 200 fynske gårde i årene 1800-09, altså på et tidspunkt hvor dødeligheden var blevet reduceret, og hvor forældrene kunne begynde at få en ide om, at det var et mere permanent fæno-

men, at flere børn overlevede.

De udvalgte gårde og den undersøgte generation

Til en tidligere undersøgelse af ejerskifter, kapitalforhold mm. har jeg anvendt en stikprøve på 200 gårde på Fyn med omliggende øer – dog excl. Langeland og Ærø.⁴ Den blev udtaget blandt husstandsoverhoveder med betegnelsen gårdmand, gårdbruger o.l. i 1787-folketællingen gennem tilfældig udvælgelse fra en fortløbende liste. Dette materiale er nu blevet suppleret ved en gennemgang af kirkebøgernes dåbslister for årene 1800-09 med henblik på at finde alle børn, der blev født på disse gårde i de pågældende år, og derefter er disse børns videre skæbne blevet undersøgt ved at finde frem til datoer for konfirmation, vielse og dødsfald i kirkebøgerne samt oplysninger om erhverv og bopæl i senere folketællinger.⁵

I praksis har det dog kun været mu-

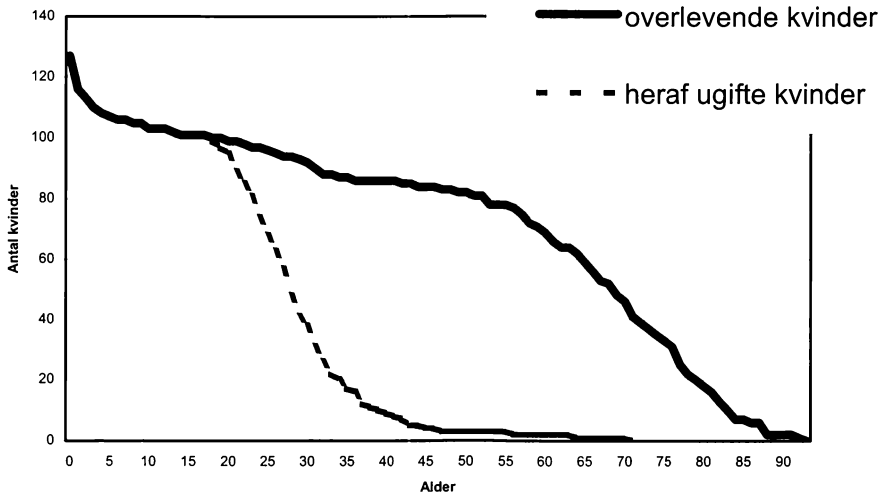
Tabel 1: 281 fynboers livsforløb

Mellem fødsel og konfirmation		Mellem konfirmation og 1845	
Dødfødte	7 personer	Død mellem konfirmation og 1845, gifte	16 personer
Død i 1. leveår	28 -	Død mellem konfirmation og 1845, ugifte	16 -
Død efter 1. leveår og før konfirmationen	28 -	Kendt opholdssted 1845, gifte	157 -
Konfirmerede	217 -	Kendt opholdssted 1845, ugifte	16 -
Ukendt	1 -	Ukendt opholdssted 1845, ugifte ^{a)}	6 -
		Ukendt efter konfirmationen	6 -
I alt	281 personer	I alt	217 personer

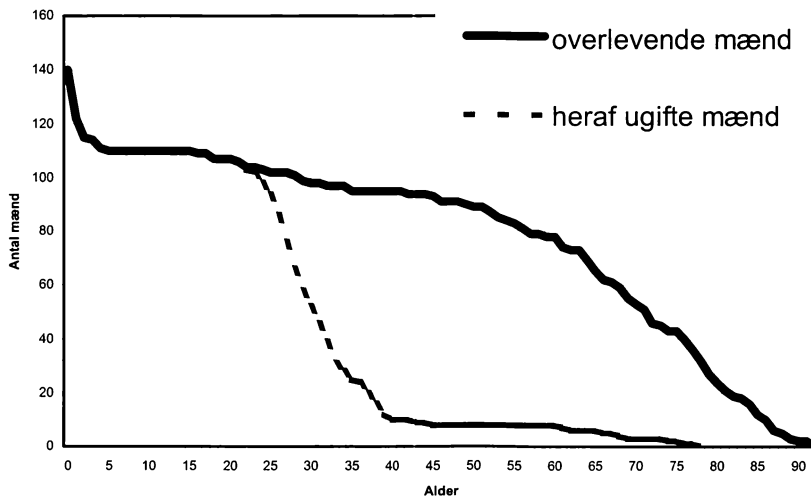
a) I modsætning til den efterfølgende kategori kendes disse seks personers forhold på et senere tidspunkt end 1845, fx fra en senere vielse. De har sandsynligvis i 1845 været tjenestefolk og har ikke med sikkerhed kunnet identificeres.

Note: Af de 38 personer, der var ugifte i 1845, blev 12 gift efter dette år.

Figur 1: Overlevelseskurve for stikprøvens kvinder

Figur 2: Overlevelseskurve for stikprøvens mænd

ligt at undersøge forholdene på 189 gårde, fordi en gård i den oprindelige stikprøve blev nedlagt mellem 1787 og 1800, og ti gårde er beliggende i sogne, hvor der ikke eksisterer kirkebøger for årene 1800-09. Resultatet har været, at der er fundet 281 børn, hvoraf 7 var dødfødte og derfor ikke indgår i det følgende. For et barn er der ikke fundet yderligere spor efter fødslen, og det kan måske skyldes, at præsten har glemt at indføre en tidlig begravelse, idet forældrene fortsat bor i sognet ved den alder, hvor barnet ville være blevet konfirmeret, hvis det da havde været i live. For yderligere seks er der ikke fundet oplysninger efter konfirmationen. Forklaringen kan enten være, at de er døde uden for sognet inden vielse, eller at de er flyttet til et sted uden for Fyn, og i folketællingerne i 1845 og senere har angivet et forkert eller upræcist fødested, som gør en identifikation usikker.

Resultatet af de vigtigste oplysninger, der er fundet frem til ved eftersporingen af de 281 børns liv fremgår i øvrigt af tabel 1.

I løbet af det første leveår døde ca. 10% af årgangenes børn. For tiden før dødelighedsnedgangen begyndte, var det almindeligt, at omkring 20% af en årgang døde, inden de nåede etårs fødselsdagen, så det er tydeligt, at de bedre leveforhold har været gældende for stikprøvens børn.

En samlet oversigt over dødeligheden er vist i figur 1 og 2, hvor det tillige er vist, hvorledes civilstandsfordelingen har været blandt de overlevende i hver enkelt aldersgruppe.⁶

Det ses af kurverne, at efter det tidlige relativt store frafald i de første leveår var sandsynligheden for at opnå en voksen alder gode. Omkring to tredjedele af både generationens kvinder og mænd nåede frem til den typiske alder for at stifte familie. Det er betydeligt

flere end forud for nedgangen i den generelle dødelighed og viser, at hvis disse gårdmandsfamilier fortsat har fået lige så mange børn som et halvt århundrede tidligere, har der som forventet været brug for at hjælpe flere børn i vej end i tidligere generationer. Det ses ligeledes, at mange fra generationen opnåede en betragtelig alder.

Der var tre – to mænd og en kvinde – der nåede at blive 91 år, og den ældste blandt dem alle var Anne Margrethe Larsdatter, der blev født i august 1809 og døde i april 1902 i en alder af 92 år. Hun kom til verden på gården Fuglsbæk i Harndrup sogn i en stor søskendeflok. Hendes mor havde mistet sin første mand i 1805, og også han havde været gift flere gange, så børnene var på forskellig måde halvsøskende, og der var aldersforskelle på op til et halvt hundrede år mellem de yngste og de ældste. I moderens to ægteskaber blev der født ti børn mellem 1802 og 1820, hvoraf de fem døde i en tidlig alder. En ældre halvbror fra første ægteskab blev gift til en gård i Fjeldsted i 1825, og en ældre helsester med en husmand i Harndrup. De blev henholdsvis 86 og 87 år gamle.

Selv blev Anne Margrethe gift i 1837 med Lars Rasmussen. Han var bolsmand i nabosognet Hårslev og var nogle måneder forinden blevet enkemand med tre små børn. Parret kom de første år til at bo på bolstedet i Hårslev, men i 1842 overtog de hendes fødegård, og bolstedet gik over til en yngre bror af Anne Margrethe. Lars Rasmussen og Anne Margrethe Larsdatter fik seks børn mellem 1838 og 1849, og af dem var et dødfødt og to døde spæde. Parret havde gården indtil 1865, da den gik over til en svigersøn, der blev gift med en datter fra Lars Rasmussens første ægteskab, der ifølge købekontrakten skulle yde aftægt til Lars Rasmussen og Anne Margrethe Rasmusdatter. Svigersønnen måtte

Bolsted fra Melby ved Assens fotograferet før overflytningen til Den fynske Landsby. Bolstedet blev opført med tre længer i 1822 og havde et jordtilliggende på lidt over en tønde hartkorn. (Foto: Esben Hedegaard og Odense Bys Museer)

imidlertid allerede i 1867 sælge gården og flytte ind i et hus i nærheden, men den nye ejer skulle respektere aftægtskontrakten. Det samme skete, da den nye ejer i 1887 måtte give op og lade gården gå på tvangsaktion på begæring af hovedkreditoren, som var Vends Herreds Sparekasse. Da var Lars Rasmussen død, men Anne Margrethe fortsatte med at bo på gården til sin død.

De børn fra stikprøven, der blev så gamle, har oplevet hele 1800-tallet og dermed også de store forandringer i landbruget og i hele samfundet, som skete i løbet af århundredet, herunder også de kriseår, der fulgte med de faldende priser og omlægningen til animalsk produktion i slutningen af århundredet.

Forældregenerationens børneflokke

For at undersøge, om der allerede i begyndelsen af 1800-tallet var tegn på et forsøg på børnebegrænsning (reaktionsmønster nr. 1 blandt de ovennævnte fire), er der i dette og det følgende afsnit foretaget en nærmere gennemgang af antallet af fødsler og af generationens vielsesmønstre.

Ud fra oplysningerne, der er indsamlet om de 281 børn, kan man ikke umiddelbart se, hvor mange søskende de har haft. Nogle søskende kan være født før 1800 og nogle efter 1809, og de indgår derfor ikke i stikprøven. I stedet kan vi forsøge at bedømme forældregruppens fertilitet på indirekte måde.

Fra folketællingen 1801 kender vi aldersfordelingen for mødrene på gårdene.

Tabel 2: Mødrene på stikprøvens gårde fordelt efter alder ved folketællingen 1801

Alder	Antal mødre	Alder	Antal mødre
15-19 år	1	45-49 år	23
20-24 -	13	50-54 -	21
25-29 -	20	55-59 -	23
30-34 -	16	60-64 -	15
35-39 -	20	65+ -	9
40-44 -	23		
I alt	93	I alt	91

Note: På fem af gårdene var husstands-overhovedet ugift eller enke(mand).

Den er vist i tabel 2.

Det fremgår af tabellen, at på omkring halvdelen af gårdene var husmoderen på dette tidspunkt så gammel, at hun ikke kunne sætte flere børn i verden. Det skyldtes dels, at man i datidens samfund blev gift relativt sent, dels at dødeligheden i de voksne aldersklasser som vist i figur 1 og 2 var ret beskedent, indtil man nåede op omkring de 60 år. Et gårdmandspar kunne derfor blive på gården i mange år, efter at de var hørt op med at sætte børn i verden.

I årene efter 1801 skete der naturligvis en udskiftning af beboerne på gårdene, så der kom yngre folk til nogle steder, men samtidig blev de, der fortsatte, ældre, så aldersfordelingen blev ikke forskudt nævneværdigt i løbet af de følgende år frem til 1809. Resultatet er derfor også, at stikprøvens børn alene kommer fra 94 gårde. På de øvrige blev der ikke født børn i tiåret.

For 1700-tallet findes der beregninger af, hvor mange børn gifte kvinder i forskellige aldersklasser typisk fik.⁷ An-

vender vi nu disse fertilitetskoefficienter på den aldersfordeling, der er vist i tabel 2, kommer vi til, at der skulle være blevet født ca. 320 børn på gårdene i en tiårs periode, hvis familierne havde fulgt det almindelige mønster i 1700-tallets landbefolkning. Det faktisk konstaterede tal på 281 tyder på, at disse fynske gårdmandsfamilier har fået lidt færre børn, end det var almindeligt i den danske landbefolkning forud for dødelighedsnedgangen, men reduktionen er så beskedent, at der fortsat har været betydeligt flere overlevende børn end tidligere og dermed et større etableringsproblem end forud for dødelighedsnedgangen.

Det lavere tal på børnefødsler skal imidlertid næppe opfattes som et bevidst forsøg på børnebegrænsning. Også i 1700-tallet er der eksempler på, at gårdmandsfamilier fik lidt færre børn end husmandsfamilier. Forklaringen skal snarere søges i, at gårdmandskonerne ammede deres børn længere end husmandskonerne, og at det førte til en lavere sandsynlighed for igen at blive gravid i ammeperioden.

Vielsesmønstre

Det er også muligt ud fra undersøgelsesmateriale at undersøge, om stikprøvens børn måtte vente længere på at blive gift end tidligere eller måske slet ikke kom til at stifte familie, så der ad den vej kunne ske en lettelse i presset på at få en gård.

I det meste af 1700-tallet var det normalt, at omkring 10% af en årgang aldrig blev gift, og ser vi på forholdene i de fynske landsogne ved folketællingen i 1850, var det 11% af mændene og 9% af kvinderne i aldersgruppen fra 40-50 år, der ikke var gift. Blandt stikprøvens personer var det samme år 9% af mændene og 5% af kvinderne i denne aldersklasse,

Husmandssted ved Nr. Åby. Bygningerne var en del mindre end ved Møllegården og bolstedet fra Melby. Mange fynske husmandssteder fra begyndelsen af 1800-tallet havde oprindeligt kun en beboelsesfløj og en avlsfløj, men i løbet af 1800-tallet kom der ofte flere bygninger til. (Foto: Esben Hedegaard og Odense Bys Museer)

der var ugifte. Der er således intet, der tyder på, at gårdmandsbørnene har været længere om at stifte familie, fordi de har ventet på, at der skulle åbne sig en mulighed for at komme i besiddelse af en gård.

Heller ikke vielsesaldrene ved første ægteskab viser tegn på, at de flere overlevende har ført til et ændret adfærdsmønster. Gennemsnitsalderen var for mænd 28,6 år med et spænd fra 21 til 44 år og for kvinder på 28,1 år, hvor den yngste brud var 17 år og den ældste 46. For hele den danske landbefolkning var gennemsnitsalderen ret uændret gennem 1700- og det meste af 1800-tallet med omkring 30 år for mænd og ca. 28 år for kvinder. Stikprøvens mænd har

altså, tværtimod hvad man kunnet forvente under de vanskeligere forhold, giftet sig relativt tidligt, mens kvinderne følger det almindelige mønster for befolkningen.

De tidligste vielser blandt stikprøvens unge synes ikke at skyldes, at der har været en speciel adgang til etablering på en gård. Man kunne ellers tænke sig, at når et af børnene blev gift i en meget tidlig alder, var det på grund af et dødsfald i den ældre generation, der gjorde det nødvendigt hurtigt at få et nyt ægtepar, der kunne overtage gården. En gennemgang af materialet viser, at hvor gården blev i familien ved et generationsskifte, havde de børn, der tog over, en vielsesalder, der var på niveau med den gen-

Tabel 3: De fynske gårde (incl. bolsteder) fordelt efter jordtilliggendets størrelse 1688, 1835 og 1850 (excl. Langeland)

	1688	1835	1850
Samlet antal gårde	7284	8287	8893
Heraf i %			
1-1,9 tdr. hartkorn	6	17	17
2-3,9 - -	16	19	22
4-7,9 - -	51	51	51
8 tdr. htk. el. mere	27	13	10

Kilde: Henrik Pedersen: De danske landbrug, 1975 samt Statistisk Tabelværk 1.2 og II.5.

nemsnitlige for alle de børn, der nåede at blive gift.

Snarere har der været tale om en forestående fødsel, hvor familien har ønsket at legitimere barnet, før det kom til verden.⁸

Den yngste brud var Abelone Jensdatter, der kom fra en gård i landsbyen Ullerup i Skamby sogn mellem Bogense og Odense. Hun blev født i maj 1806 og gift den 24. oktober 1823 med den 19 år ældre tjenestekarl Jens Rasmussen. Allerede den 2. november samme år fødte hun en datter, der dog døde 26 dage gammel. Parret fik hurtigt efter brylluppet en gård i fæste i landsbyen Moderup i Særslev sogn under grevskabet Gyldensten (Oregård) og kom således ikke ud for en social deroute som følge af et ægteskab, der formodentlig kom tidligere, end hendes forældre havde ønsket sig.⁹

Den yngste brudgom var Niels Hansen, der var født i 1801 på en fæstegård i landsbyen Egense i Norup sogn ved vestsiden af Odense Fjords udmunding i Kattegat. Han blev gift i 1822 med den seks år ældre husmandsdatter Ane Katrine Pedersdatter, og parret fik deres

første barn godt fire måneder senere. De synes at have boet på skiftende adresser de nærmest følgende år, men i 1828 fik Niels Hansens fader lov til at opføre et hus på fæstegårdens grund, og der blev udskilt et jordtilliggende på 5 skæpper hartkorn til huset. Niels Hansen skulle så fremtidig betale 4 rbdl. sølvværdi til faderen, mens denne ikke fik nogen afkortning i sin fæsteafgift til Gyldensten. I dette tilfælde måtte det unge par altså tage til takke med en husmandstilværelse resten af livet.

Det samlede resultat af gennemgangen af forholdene i dette og det foregående afsnit viser, at reaktionsmønster nr. 1 – nemlig en bevidst reduktion i antallet af børn, der skulle etableres på gårde – ikke har været anvendt i Danmark på dette tidspunkt. Man skal formodentlig helt frem til slutningen af 1800-tallet, før der kan påvises en sådan reaktion i gårdmandsfamilierne.

Flere brug gennem udparcellering (reaktionsmønster nr. 2)

Samtidens officielle politik gik ud på at fastholde den ejendomsstruktur, som det danske landbrug da havde. Lovgivningen fastsatte derfor snævre grænser for nedlæggelse af bøndergårde og formindskelse af deres tilliggende, dels ved at gøre det vanskeligt for hovedgårdene at inddrage bondejord under hovedgårdsdriften, dels ved at kræve Rentekammerets godkendelse ved udstykning af de eksisterende gårde. Om det sidste hedder det i en forordning fra 1810, at der skal blive mindst 2 tønder hartkorn tilbage ved hovedparcellen, hvis denne før udstykningen var på over 2 tdr., og mindst 1 tdr., hvis det var en landbrugsjendom på mindre end 2 tdr. hartkorn. Reglen blev yderligere skærpet i 1819, da det blev bestemt, at der altid skulle

blive en hovedparcel på mindst 20 tønder boniteret land til takst 24 tilbage. Det betød i realiteten, at hovedparcellen efter frasalg skulle være mindst dobbelt så stor som efter 1810-bestemmelsen.¹⁰

Skulle en gård deles, så flere af børnene i næste generation kunne blive gårdmænd med lige stort hartkorn, medførte disse regler, at der skulle være tale om en relativt stor gård, og i det fynske område synes det at have været mere almindeligt, at hvis der skete en udstykning, var det betydeligt mindre end halvdelen af gårdens jord, der blev solgt fra.

Der findes ikke opgørelser, der viser en størrelsesfordeling for de fynske gårde i tiden mellem matrikuleringen i 1688 og den første landbrugsstatistik fra 1835, men mere summariske tal tyder på, at der kun er sket mindre ændringer i antallet af gårde fra slutningen af 1600-tallet til slutningen af 1700-tallet. Derimod er det sandsynligt, at der er sket en stærkere ophobning af gårde i de mellemste størrelseskategorier på grund af de mange hartkornsegaliseringer, der skete inden for de enkelte ejerlav i løbet af 1700-tallet. De ændringer i det samlede antal gårde, der ifølge tabel 3 er sket mellem 1688 og 1835, er derfor formodentlig først og fremmest et resultat af udstykning i de nærmeste årtier forud for 1835. Dette bekræftes også af beregninger foretaget ud fra et mere ufuldstændigt materiale fra 1805, der viser en stigning i antallet af gårde på Fyn og Langeland med 14% mellem 1805 og 1835.¹¹

Antallet af gårde steg således betragteligt fra det tidspunkt, hvor stikprøvens forældregeneration havde etableret sig, indtil børnene skulle i gang med at erhverve sig en ejendom, og størrelsesfordelingen viser tydeligt, at det i stort omfang skete ved, at de største gårde afgav jord til de nye mindre brug. Formodentlig er der også i den store gruppe af går-

de på 4-8 tønder hartkorn sket en nedgang i de første årtier af 1800-tallet, idet der sandsynligvis omkring år 1800 har været flere gårde i denne kategori end i 1688 på grund af egaliseringsprocessen. Det er desuden sandsynligt, at der i denne kategori er skete en glidning, så der i 1835 og 1850 var færre gårde end tidligere på 6-7 tønder og flere på 4-5 tdr. hartkorn.

Samtidig skete der også i første halvdel af 1800-tallet en kraftig vækst i antallet af huse på Fyn. Antallet i 1688 er ikke kendt, men mellem 1805 og 1835 var stigningen på 47% og fortsatte også i tiden derefter.¹²

De i indledningen nævnte eksempler fra Verninge sogn synes derfor at tegne et billede, der også repræsenterer andre dele af Fyn, men udviklingen var alligevel meget forskellig fra sogn til sogn.

Da de fynske amtsbeskrivelser udkom omkring 1840, var der blandt de spørgsmål, som Landhusholdningsselskabet, der var opdragsgiver, ønskede belyst følgende: Er jorderne meget udparcellerede? og Hvilke følger har det haft i henseende til folkemængde, dyrkning, tillæg af kreaturer osv.? Baggrunden for spørgsmålet var bl.a. samtidens malthusiansk inspirerede frygt for, at en for omfattende udstykning kunne føre til en tilvækst i den fattigste del af befolkningen og dermed stigende fattigudgifter for sognene.¹³

Selv om besvarelsernes kvalitet svinger meget fra sogn til sogn, giver de alligevel indtryk af et meget varieret billede. Som hovedregel var der kun en begrænset udstykning i de sogne, hvor fæstevæsenet stadig var udbredt, da *"ejerne ej anser det for nogen lykke for deres godser, at disse tæller mange hoveder, når velstand og moralitet ej forøges ved siden af menneskeantallet,"*¹⁴ mens det derimod i en del sogne med et udbredt selveje hyppigere skete, at der solgtes

Tabel 4: Procentfordeling af forældre- og børnegrubbens gårde efter størrelse

Jordtilliggende	Forældrenes gårde	Børnenes gårde
(tønder hartkorn)	i procent af samtlige	
1-1,9 tdr. hartkorn	4	11
2-3,9 - -	12	15
4-5,9 - -	28	35
6-7,9 - -	36	29
8 tdr. htk. el. mere	20	10

Note: Hartkornstallene for børnenes gårde er efter 1844-matriklen, og det kan betyde mindre ændringer i forhold til 1688-matriklen, som forældrenes gårde er opgjort efter. Forskellen er dog så beskedent, at det ikke har nogen væsentlig betydning for procent-fordelingerne.

jord fra, måske for at kunne afbetale på gæld, der var stiftet ved overgangen til selveje eller under de dårlige konjunkturer i 1820'erne, måske for at afgive jord til børn, der skulle etablere sig og ikke kunne få den fædrene gård.

Nogle eksempler fra amtsbeskrivelserne kan vise de lokale variationer. *"I Hårslev sogn klager man over udstykning fra det gods, som er solgt fra Gyldensten, og sognets fattigbidrag er her ved forøget betydeligt. Dette var 1839 på 1140 rbd."* *"I Vends herred træffer man mange velhavende selvejersogne, som er meget bestemte på ej at udstykke deres ejendomme, så at udstykningen her endog kunne ønskes fremmet til gavn for agerbruget, thi mange langt fra liggende jordlodder kunne her ej benyttes."*¹⁵ *"I Odense herred, hvor der tidligt blev bortsolgt en del ryttergods, er der flere småparcellister end i nogen anden del af Fyn, hvilket især er tilfældet i de skovrige egne i Vissenbjerg, Ubberud og Tommerup. Folketallet er her forøget i en overordentlig grad, men folkekarakteren og velstanden har ingenlunde vundet,*

*lige så lidt som jordens kultur."*¹⁶ Fra Svendborg amt hedder det, at udparcellering af fæstegårde kun er sket i større omfang på Tåsinge, mens der er sogne, hvor mindre godser har solgt fæstegårdene fra og derefter åbnet for en betydelig udparcellering. *"Ullerslev, Gislev, Ringe, Stenstrup, Oure, Skårup, Tved og Thurø sogne har et stort antal småparcellister og er at anse for de mest udstykkede i Svendborg amt."*¹⁷

Folketællingernes erhvervsopgivelser bekræfter denne udvikling i første halvdel af 1800-tallet. Ved optælling fra en 10% sognestikprøve af antallet af gårdmænd og bolsmænd i folketællingerne i 1801 og 1834 fås en stigning på 15%, men der er sogne, hvor antallet er nøjagtigt det samme i de to tællinger, mens der til gengæld er en stigning på 63% i Sanderum sogn og på 43% i Veflinge. Det gælder desuden, at hvor tilvæksten er stor, er der især kommet mange nye bolsmænd til.

Hvorledes disse forhold har haft betydning for de børn, der blev født på de udvalgte 189 gårde, i årene 1800-1809, kan man få et indtryk af ved at sammenligne de gårde, som børnene kom til at bo på, med forældrenes.

En fordeling omkring 1801 efter størrelsen af de 93 gårde, der blev født børn på, er vist i tabel 4. For børnenes vedkommende er medtaget dem, der boede på gårde ved matrikuleringen i 1844. Da nogle børn, der blev etableret på gårde, var døde inden 1844, mens andre først blev bosat efter dette år, og da nogle enkelte kom til at bo på gårde uden for det fynske område, er antallet af børn, der indgår i tabellen, mindre end ved den samlede erhvervsopgørelse for stikprøvens børn, som den er vist nedenfor i tabel 7.

Fordelingerne i tabellen bekræfter virkningen af periodens udparcellering. Den gennemsnitlige størrelse på gårde-

Tabel 5: Befolkningsudviklingen i forskellige dele af Danmark ved folketællingerne

	Hele Danmark			Fyn (excl. Langeland og Ærø)		
	København	Provinsbyerne	Alle byer	Landsogne	Byer	Landsogne
1801	100.975	89.917	190.892	734.788	14.918	95.339
1834	119.292	132.210	251.502	972.295	23.596	128.012
1840	120.819	139.243	260.062	1.022.965	24.611	133.671
Vækst i %						
1801-34	18	47	32	32	58	34
1801-40	20	55	36	39	65	40

Kilde: Statistisk Tabelværk I.1 og I.6.

ne er faldet i forbindelse med generati-
onsskiftet, men ikke helt så kraftigt som
for samtlige fynske gårde. Det større an-
tal gårde må imidlertid have gjort det
noget lettere for den unge generation at
få egen gård sammenlignet med en si-
tuation med en stivere ejendomsstruk-
tur.¹⁸

Ser man imidlertid på væksten i an-
tallet af gårdmandsbørn, der voksede op
til den giftefærdige alder, har væksten
i gårde været betydeligt mindre og har
derfor kun i begrænset omfang kunnet
løse etableringsproblemerne for stikprø-
vens unge.

Geografisk mobilitet (redaktionsmønster nr. 3)

Som nævnt i indledningen kunne man
tænke sig, at de børn, der ikke kunne få
en gård, ville søge væk fra landsbymil-
jøet og prøve lykken andetsteds.

I det danske samfund, som det så ud
mellem 1820 og 1840, da børnene blev
voksne, var de alternative muligheder
dog ikke ret store. Efter Napoleonskri-
gene var vækstraten for den samlede

danske bybefolkning ikke større end for
landbefolkningen, men var meget for-
skellig fra by til by. Mindst var væksten
i København. Hovedstaden havde mistet
den florissante førkrigsperiodes rolle
som en vigtig international stabelplads,
og tabet af Norge betød, at den offentlige
sektor – inklusive militæret – var kom-
met på slankekur og ikke mere fyldte så
meget i bybilledet. De fynske byer kla-
rede sig derimod langt bedre, men de-
res størrelse i forhold til den omgivende
landbefolkning var beskednen.

Disse forhold viser sig i befolknings-
udviklingen for landets hoveddele og for
det fynske område som vist i tabel 5.

Samtidens befolkningsstatistik er ik-
ke tilstrækkelig detaljeret til at bedøm-
me, hvor stor afvandringen har været
fra de fynske landsogne, men det ses af
tabellen, at selv om hele tilvæksten i de
fynske byer var kommet fra fynske land-
sogne, ville det kun have kunnet opsuge
en mindre del af tilvæksten på landet.

For Odenses vedkommende findes der
en senere undersøgelse, der giver mu-
lighed for at komme tættere ind på van-
dringernes omfang.¹⁹ Den viser, at mel-
lem 1801 og 1834 skyldtes halvdelen af

Tabel 6: Naturlig tilvækst og nettoafvandring fra Fyns stift 1801-40

Folketal 1840:	174.251	Fødte 1801-40:	183.353	Nettoafvandring:	6.180 ^{a)}
Folketal 1801:	121.378	Døde 1801-40:	124.300	Nettoafvandring i procent af antal fødte:	3,4
Faktisk vækst	52.873	Naturlig vækst:	59.053		

a) Forskellen mellem naturlig og faktisk vækst.

byens befolkningstilvækst, at der fødtes flere i byen, end der døde, og mellem 1834 og 1840 udgjorde denne naturlige befolkningstilvækst mere end halvdelen af den samlede vækst. Af tilvædringen viser en gennemgang af folketællingen i 1850, at det blandt de 40-49-årige kun var godt halvdelen, der var født i fynske landsogne.

Hvis man bruger disse tal på tilvædringen til den samlede fynske bybefolkning, kommer man til, at det kun er nogle få tusinde landboere, der er vandret ind til de fynske byer, og at de kun har udgjort et par procent af hver fødselsårsgang.

Dertil kommer så en afvandring til andre dele af landet og til udlandet, som der kan opstilles det i tabel 6 viste skøn for. Tallene gælder for hele Fyns stift, da der for årene 1801-34 ikke findes mere detaljerede opgørelser for antallet af fødte og døde.

Samlet kan man efter disse skøn forvente, at mellem 5 og 10% af hver årgang af den fynske landboudom har forladt hjemegnen i de år, hvor stikprøvens børn nåede de vandringsintensive aldre, og enten er flyttet til en by, til udlandet, eller til et landsogn uden for Fyn.

Ser vi nu på, hvordan det passer med vores stikprøve af de 281 gårdmandsbørn, viser det sig, at kun to har forladt Fyn, og kun to er ved folketællingen i 1845 fundet i en fynsk by. Det drejer sig om følgende:

Rasmus Nielsen blev født på en gård i Håstrup ved Fåborg i 1806. En ældre bror overtog forældrenes gård i 1832, og

i 1845 finder vi Rasmus som tjenestekarl i Rødding i Sønderjylland, hvor han blev gift med den 39-årige Ane Marie Gosen fra Fraugde ved Odense. De overtog en gård i Rødding, men hun døde allerede i 1846, og han hentede derefter en ny kone i sit fødesogn, hvor han i 1848 blev gift med Johanne Knudsdatter. De fortsatte med at drive gården i Rødding, hvor Rasmus Nielsen døde i 1871. Her er der således tale om en flytning over en betydelig geografisk afstand, men noget større socialt miljøskifte har det næppe været.

Mette Kirstine Hansdatter blev født på en gård i Rønninge mellem Odense og Nyborg i 1801. I 1821 fik hun i Tranekær på Langeland døbt et barn uden for ægteskab. Hun var da tjenestepige i dette sogn. Fem år senere blev hun gift med Rasmus Andersen, der ikke var fader til det første barn. Han kom fra en fæstegård under godset Nedergård. Fæstegården lå i Skattebølle i Stoense sogn på Nordlangeland. Rasmus Andersens fader var død i 1814, og Rasmus havde siden hjulpet moderen med at drive gården. Da moderen døde, fik han fæstet i 1828 mod en indfæstning på 700 rbdl. seddelværdi. Han døde imidlertid allerede i 1840'erne men Mette Kirstine førte gården videre. Hun døde i 1879. Heller ikke her er der tale om et miljøskifte, selv om der var sket en flytning over en betydelig afstand.

Lars Christian Hansen blev født på en gård i Tommerup sogn i 1800 og blev i 1831 gift med Marie Kirstine Sørensdatter, der var fra Skovby ved Bogense.

I folketællingerne fra 1834 og fremefter træffer vi parret i Kræmmerkrogen på Bogense købstadsjord, hvor han som erhverv har opført at være avlsmand, dvs. at han har dyrket en del af den jord, der hørte til købstaden. Kræmmerkrogen var en samling huse, der lå sydvest for Bogense og uden at være direkte forbundet med den egentlige købstadsbebyggelse, så man kan i høj grad diskutere, om parret virkelig var flyttet til et bymiljø.²⁰ Lars Christian døde i 1883. En svigersøn havde omkring 1860 overtaget jorden og givet aftægt til den ældre generation. Gården i Tommerup blev i 1835 overtaget af en yngre bror til Lars Christian Hansen.

Maren Jørgensdatter blev født på en gård i Hundstrup mellem Fåborg og Svendborg i 1803. I 1834-folketællingen er hun tjenestepige i Svendborg hos en købmandsfamilie, og det førte til en bekendtskab med en pottemager Hans Jochum Schiødt Happe, der var af ærøsk afstamning. De blev gift i 1835 og slog sig ned i Svendborg for resten af livet. Manden blev selvstændig pottemagermester, og hun levede indtil 1874. Hun er således det eneste eksempel, der er fundet på, at et af de 281 børn er blevet en rigtig bybo.²¹

Dette resultat synes ikke at rime med de ovenstående beregninger om afvandringen fra de fynske länddistrikter. For at få lidt mere indtryk af, hvem det var, der vandrede ind til byerne, er Odenses folketælling for 1845 blevet gennemgået, og det er undersøgt, hvilket samfundslag de personer, der da befandt sig i byen og var født mellem 1800 og 1809 og opgav et fynsk landsogn som fødesogn, kom fra. Hvor det har været muligt at fastslå forældrenes erhverv med sikkerhed, er gårdmandsbørn meget stærkt underrepræsenteret i forhold til den vægt, de havde i den samlede landbefolkning. Det er i stedet fortrinsvis husmandsbørn,

Tabel 7: Erhvervsfordeling for de af stikprøvens børn, der nåede en voksen alder.

Erhverv	Antal børn
Gårdmand	116
Bolsmand	11
Møller	3
Avlsmand	1
Husmand	27
Håndværker	19
Daglejer, tjenestekar, medhjælper	10
Andet ^{a)}	8
I alt	195

a) En bådfører, en vejmand, en, der lever af håndgerning, tre indsiddere, en skovfoged og en, der lever af aftægt.

daglejerbørn og i et vist omfang børn fra de højeste sociale lag, der var flyttet ind til byen.

Det gælder endda ikke blot ved flytninger til byerne og fjernere dele af landet, at de fynske gårdmandsbørn viser sig som hjemmefødinge. Af de 173 børn, hvis opholdssted ifølge tabel 1 kendes i 1845, bor de 95 i fødesognet, 43 i et nabosogn til fødesognet, og 30 af de resterende bor inden for en radius af mindre end 20 km fra, hvor de blev født. Nogen større geografisk mobilitet er der bestemt ikke tale om.

Reaktionsmønster nr. 3 har således ikke spillet nogen større rolle, og selv da der senere i århundredet bliver bedre beskæftigelsesmuligheder i byerne med en begyndende industrialisering, og da den omfattende oversøiske emigration kommer i gang, er det kun i mindre omfang gårdmands ungdommen, der vandrør bort fra länddistrikterne. Det er i stedet blandt unge fra husmands-, landhåndværker- og daglejemiljøet, at man finder den største geografiske mobilitet.

Gårdmand eller ikke gårdmand (reaktionsmønster nr. 4)

For alle de børn i stikprøven, der blev voksne, er i folketællingerne opsporet deres eller deres ægtefælles erhverv, og i tabel 7 er disse erhverv opdelt i hovedkategorier.

Omkring to tredjedele af de børn, der blev voksne, kunne således fastholde den sociale position, som deres forældre havde haft, selv om det i en del tilfælde har været på et mindre hartkorn. I denne gruppe er omkring 70 af børnene kommet til en gård ved at overtage enten faderens eller svigerfaderens ejendom.

For en tredjedels vedkommende har det derimod ikke været muligt at blive etableret på en gård eller et bolsted, og de har så måttet nøjes med mere ydmyge placeringer i landsbyhierarkiet, fortrinsvis som husmænd og håndværkere. De oplysninger, der er indsamlet om hver enkelt person, viser desuden, at var man en gang havnet i en bestemt social kategori, var der så godt som ingen muligheder for senere at skifte erhverv.

Som ved den indledende gennemgang af søskendeflokken fra Hjælmerup er det heller ikke for den samlede generation muligt at se noget mønster i, hvem der fik gårdene. Måske har det været personlige egenskaber, som ikke afsløres af de benyttede kilder, der har været afgørende, måske har det betydet noget, hvilket barn der var giftefærdigt på det tidspunkt, hvor den ældre generation ønskede at afstå en gård. Om forældrene i øvrigt har favoriseret bestemte børn i søskendeflokken, er det i dag vanskeligt at sige noget om. Kilderne tier.

Skæbnerne for generationen var altså meget forskelligartede, og den store variation, der var, kan måske bedst illustreres ved at se på yderligere nogle enkelttilfælde.

Stikprøvens gård i Gummerup i Køng sogn mellem Odense og Assens var en selvejergård, som Rasmus Pedersen i 1794 overtog efter sin far. I 1796 blev han gift med Anna Hansdatter, og parret fik, inden han døde i 1809, tre sønner og to døtre, hvoraf en datter døde kun et år gammel. Enken giftede sig igen i 1810 med Peder Hansen og fik i det nye ægteskab fire børn, hvoraf en søn og en datter blev voksne.

Da Peder Hansen i 1849 kort før sin død afstod gården, blev det til hans egen søn, men det betød ikke, at de tre sted sønner, der blev født mellem 1800 og 1809 og derfor er blandt stikprøvens 281 børn, mistede deres social tilhørsforhold. De blev alle etableret som gårdmænd.

Den ældste Peder Rasmussen, fæstede i 1825 en gård i Saltofte i Kærum sogn under godset Frederiksgave mod en indfæstning på 300 rbd. i seddelværdi.

Den mellemste Hans Rasmussen købte i 1830 en gård i Flemløse by for 1405 rbd. i sedler, hvoraf de 670 rbd. var den anslåede værdi af en meget specificeret og særdeles omfattende aftægtskontrakt til enken efter den hidtidige ejer. Hans Rasmussen blev omtrent samtidig gift med enkens plejedatter, Kirsten Larsdatter.²²

Den yngste Jens Rasmussen fæstede i 1835 en gård, der ligesom den ældste brors lå i Saltofte, men tilhørte godset Brahesholm. Indfæstningsbeløbet er ikke kendt.

Dette eksempel viser således, at det godt kunne lade sig gøre at få mere end to børn anbragt på gårde, men det fremgår ikke af det gennemgåede materiale, om forældrene har været behjælpelige med at fremskaffe de beløb, som børnene måtte præstere i udbetaling eller indfæstning for at kunne etablere sig, eller om det har været muligt for børnene selv at spare den nødvendige sum penge op.

Stikprøvens gård i Langå sogn syd for

Nyborg var en fæstegård under stamhuset Moltkenborg (Glorup og Rygård). Den blev i 1802 fæstet af Hans Larsen, der var blevet gift med Marie Hansdatter i 1799, men i de første år i ægteskabet tjente han til føden som tjenestekarl i Ørbæk.

I ægteskabet blev der født to sønner og tre døtre, hvoraf en søn døde tre år gammel og en datter, da hun var 22. Hans Larsen døde i 1827, og enken fortsatte fæstet indtil 1830, da den yngste datter Anne Kirstine, født i 1808, blev gift, hvorefter hendes mand blev den nye fæster på gården.

To ældre søskende blev således forbi gået. Sønnen Hans, født i Ørbæk i 1799, fik ved skiftet efter faderen som arv udleveret nogle genstande fra boet, og hans videre skæbne er derefter ukendt, men han synes ikke at være på Fyn ved de nærmest følgende folketællinger.

Den ældre søster Kirsten blev først gift i 1840, men da med en gårdmand i nabosognet Hesselager.

Hvorfor den yngste datter fik gården, og den eneste søn ikke fik en chance som gårdmand på egnen, er det ikke muligt at finde en forklaring på. Har der været familiekonflikter, som har ført til, at sønnen blev spist af med en ringe arv og i vrede forlod egnen, og hvorfor måtte den ældste søster vente ti år længere end den yngste, før hun blev gift? Vi ved det ikke.

Stikprøvens gård i landsbyen Millinge i Svanninge sogn ved Fåborg var en fæstegård under grevskabet Brahesminde (Stensgård). Den blev i 1797 fæstet af Lars Madsen, der nogle måneder tidligere var blevet gift med Ane Kirstine Nielsdatter. I dette ægteskab blev der mellem 1798 og 1803 født tre sønner og to døtre, og dertil kom i 1812 en efternøler, der fik navnet Mette Marie.

Faderen afstod gården i 1836, og det blev nu Mette Marie, der kom til at fort-

sætte på gården, idet hun blev gift med den næste fæster Rasmus Hansen et par måneder, før den nye fæstekontrakt blev underskrevet. Som indfæstning blev der betalt 400 rbd. i sølvværdi.

Af de ældre søskende var Karen, født i 1798, allerede i 1820 blevet gift med en 19 år ældre gårdmand i Svanninge. Han var et halvt år tidligere blevet enkemand. To brødre var også, inden faderen trak sig tilbage, blevet etableret, men begge som husmænd i henholdsvis Svanninge og Horne. Den ældste bror, Peder, havde derimod hjulpet til på den fædrene gård i det meste af sin voksentilværelse. Alligevel blev han altså ikke den nye fæster, og først i 1839 blev han gift med en otte år yngre husmandsdatter Johanne Jensdatter.²³ Parret kom til at bo i et hus i Svanninge, hvor han ernærede sig resten af livet som hjulmand.

Om det har været manglende kvalifikationer, der har fået de bestemmende på godset til at vælge svigersønnen, eller om forældrene har haft et ord at skulle sige i valget af ny fæster, kan man ikke vide, men i hvert fald er her et eksempel på, at det er døtrene, det er gået bedst, mens de tre sønner alle har måttet tage til takke med en mere ydmyg social position som voksne.

Stikprøvens gård i landsbyen Snave i Dreslette sogn mellem Assens og Fåborg var en fæstegård under godset Frederiksgave. I 1798 fik Anders Andersen Boe den i fæste efter sin far. Han var i 1794 blevet gift med Kirsten Jørgensdatter, der også var fra Dreslette, og de fik fire børn, inden hun døde i 1800. Anders Andersen giftede sig igen to måneder senere med Johanne Christensdatter fra Køng og fik med hende syv børn, før han døde i 1815. Nu var det så enken, der giftede sig igen tre måneder senere med Jens Offersen fra Dreslette, og med ham fik et barn yderligere. Hun blev

enke igen allerede i 1821 og stod da med tre kuld børn – i alt 12 – i alderen fra 5 til 25 år.

Hun drev gården videre som enke i 10 år. Først i 1831 kom der en ny fæster til, nemlig svigersønnen Niels Jensen fra Søllested, der i 1826 var blevet gift med datteren Kirsten, født 1801, fra det midterste af de tre kuld børn.

Blandt de øvrige søskende er alene eftersøgt de fem, der også blev født mellem 1800 og 1809. De fik meget forskelligartede livsforløb. Mette, født i 1802, blev i 1822 gift med en gårdmand i Kærum sogn, men døde allerede i 1843. Karen, født 1803, blev gift i 1829 med en daglejer i Saltofte, ligeledes i Kærum sogn. Christen, født 1805, giftede sig derimod til en fæstegård under godset Brahesholm i Højrup landsby i Køng sogn. Svigerfaderen døde i 1831, og under skiftebehandlingen optræder han fra 1832 som svigersøn af den afdøde, der varetager en datters interesser, for sluttelig at få fæstebrev på gården i 1834 mod en indfæstning på 450 rbdl seddelværdi. Den yngste datter fra årtiet var Maren, født i 1809. Hun blev i 1838 gift med en husmand i Sønderby.

Mellem de to sidste søskende fødtes Anne i 1807, og hun fik det mest specielle liv af dem alle. Hun blev gift i 1835 i Dreslette med Hans Hansen fra Kærum, og i de første år af deres ægteskab førte de et noget omflakkende liv. I 1838 fik de et barn døbt i Tommerup sogn. I 1840 har det ikke været muligt at finde dem nogetsteds i Odense amt i den folketælling, der da blev afholdt, men i 1840'erne får de tre børn døbt i Orte sogn, og i 1845-folketællingen er de også fundet i Orte, hvor Hans Hansen som erhverv opgiver: Husmand og slagter. Fra 1850 finder man dem i Stige nord for Odense, hvor han ved siden af at være slagter en kort tid forpagtede et bolsted.

Formodentlig en gang i slutningen af

1840'erne kom de imidlertid i dårligt selskab. I en halv snes år fra omkring 1845 og fremefter blev Vestfyn opskræmt af en omfattende kriminalitet – røverier, ildspåsættelse, falskmøntneri og mord. Hovedmanden viste sig at være Jens Henrik Boye fra Gribsvad i Rørup sogn, og da det endelig lykkedes for myndighederne at optræfle banden i midten af 1850'erne, blev ikke mindre end 59 personer tiltalt. Fire fik en dødsdom, men to af dem fik dog i Højesteret dommen ændret til livsvarigt fængsel.²⁴

Blandt de dømte var Hans Hansen, der omtaltes med øgenavnet stikirendskrædderen, og Anne Andersdatter. Hans Hansen var tiltalt for tyveri og falskmøntneri og blev idømt ti års tugthusstraf, som han afsonede i Horsens Tugthus fra 1855 til 1865. Anne Andersdatter blev tiltalt for hæleri, men slap med fem dages fængsel ud over de dage, hun havde været varetægtsfængslet.

I folketællingen 1860 bor hun fortsat i Stige, og der er parret også fundet i 1870, da han var sluppet ud af tugthuset, men derefter har det ikke været muligt at finde dem i det gennemgæede kildemateriale.

Børneflokket fra Snave byder på den største spredning i levevilkår i stikprøven, og også her kan det være svært at pege på, hvilke forhold der var medvirkende til, at nogle fik et respektabelt liv i en gårdmandsfamilie, mens en af dem endte i kriminalitet.

Social mobilitet i det fynske gårdmandsmiljø

Da de fynske gårdmandsfamilier omkring 1800 synes at have haft en lidt lavere fertilitet end den samlede landbefolkning, er det sandsynligt, at disse gårdmandsfamilier i gennemsnit har fået ca. 4,2 børn. Med den også for samti-

den relativt lave dødelighed, der er konstateret for stikprøvens børn ovenfor, og som bekræfter den almindelige nedgang i dødeligheden i det danske samfund omkring denne tid, er der i gennemsnit 2,8 børn, der er nået frem til de ældre, hvor de har skullet etablere sig med selvstændige husholdninger.

Med et uændret antal gårde i området ville der blive plads til to af disse børn fra hver familie som gårdmænd eller deres hustruer, men det forudsætter naturligvis, at der ikke er tilgang til gårdmandsklassen fra andre samfundslag.

På grund af udstykninger, der har givet omkring 15% flere – men mindre – gårde, har der i stedet været plads til omkring 2,3 børn, så man kunne ud fra et sådant skøn forvente, at omkring fire ud af hver fem gårdmandsbørn, der var blevet voksne, kunne komme til at bo på en gård.

Tabel 7 viser imidlertid, at det kun er lykkedes for omkring de to tredjedele, og det tyder på, at der har været en tilgang til gårdmandserhvervet fra andre sociale lag, som har været konkurrenter til det begrænsede antal gårde. Det gennemgåede materiale tyder på, at 1820'ernes kriseår medførte, at en del selvejere blandt gårdmændene måtte gå fra gårdene eller gå tilbage til at blive fæstere, og det kan have betydet, at der omkring den tid har været en større udskiftning ved rekrutteringen af nye gårdmænd end i gunstigere perioder og dermed færre chancer for, at børn fra generationerne 1800-09 kunne overtage disse gårde.

Stikprøvens gårde viser også to andre måder, hvorpå personer fra andre samfundslag kunne ende som gårdmænd eller gårdmandskoner. Såfremt en af ægtefællerne på en gård blev enke eller enkemand i en ikke for fremskreden alder, var det normalt at gifte sig igen. Den overlevende stod da i en langt friere po-

sition til at vælge en ny partner end et ungt par, som forældrene stadig havde stor indflydelse på. Det skete da, at den udvalgte blev en yngre husmandssøn eller -datter, der formodentlig på den ene eller den anden måde har gjort sig fordelagtig bemærket. I nogle tilfælde som tjenestekarl eller -pige på gården. Vigtigt har det sikkert været at få en arbejdsduelig person ind på gården, der kunne sikre alderdommen for den person, der giftede sig igen.

Den anden måde, der er eksempler på i materialet, er, at velhavende forældre fra andre samfundslag købte en gård til en søn, der ikke ønskede eller måske ikke kunne gennemføre den uddannelse, der var nødvendig for at følge i forældrenes fodspor.

Ud fra de ovennævnte tal har det formodentlig været godt 10% af de fynske gårdmænd eller gårdmandskoner, der på den måde i løbet af en generation er kommet ind i gårdmandsklassen og har været med til at vanskeliggøre etableringsmulighederne for gårdmandsstændens egne børn.

Konklusionen må altså blive, at for de gårdmandsbørn, der blev født på Fyn mellem 1800 og 1809, har det for en stor gruppe været nødvendigt at se sig om efter andre erhvervs muligheder end at fortsætte i forældrenes spor, og når man følger stikprøvens 281 børn, når man frem til, at hverken bortvandring til andre dele af landet, herunder byerne, eller forsøg på at opnå en højere social position gennem uddannelse eller køb af anden erhvervs virksomhed har spillet nogen rolle. Det er i stedet en nedadgående social mobilitet, der karakteriserer dem, der ikke kunne få en gård. De bliver husmænd, landhåndværkere eller daglejere og bidrager dermed til, at denne del af landbefolkningen er i stærk vækst i første halvdel af 1800-tallet.

Noter

- 1 LAO, Odense herredsfoged, skifteprotokol E, 1864-69, side 58.
- 2 Betegnelsen bolsted blev brugt om en lille gård, hvis jordtilliggende kun var lidt større end den officielle grænse mellem gårde og huse på 1 td. hartkorn.
- 3 Moderens omskiftelige skæbne er skildret i Svend Erik Sørensen: Landsbyskæbner fra Den fynske Landsby, 1987, s. 23-26. Hvorfor Peder blev tømrer, vides ikke. Hans to brødre fik langt bedre vilkår som henholdsvis kæmner i Kerteminde og apoteker i Trondheim.
- 4 Se Hans Chr. Johansen: Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder, Historie, ny Række 17, 3, 1988, s. 351-386.
- 5 Den ovennævnte gård i Hjelmstrup i Verninge sogn er en af stikprøvens gårde, og de tre børn, der blev født på gården mellem 1800 og 1809, indgår derfor i den følgende analyse.
- 6 I figurerne er ikke medtaget de dødfødte samt de syv børn, hvis forhold er ukendt enten helt fra fødslen eller efter konfirmationen. Der er ikke fundet dødsår for 15 af de øvrige. Det drejer sig især om ældre, der er flyttet fra opholdsognet, efter at de har afstået deres ejendom. For dem er dødsåret fastlagt til midt mellem det sidst kendte år, hvor de vides at være i live, og den første efterfølgende folketælling, som de ikke er fundet i. For tre personer, der senere optræder som gifte, er vielsesåret ikke fundet. Det er derfor blevet fastlagt til året, før det første barn i ægteskabet er født.
- 7 Jf. fx Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, s. 113.
- 8 Man skal dog være forsigtig med at tillægge det for stor betydning, at så mange af de unge brude var gravide ved deres bryllup. Også blandt de par, der blev gift i en efter datidens forhold mere passende alder, var der mange, hvor det tidligst fødte barn kom til verden inden ni måneder efter brylluppet.
- 9 Jens Rasmussens fæstekontrakt er først fra 1827, men allerede ved barnedåben omtales han som gårdmand i Moderup.
- 10 Forordning af 25. juni 1810 angående de forholdsregler, som bør iagttages ved jordens udstykning i Danmark og forordning af 3. december 1819 angående nogle nøjere bestemmelser i henseende til jordejendommens udstykning i Danmark. Ved plakat af 13. september 1832 blev reglerne udvidet til at gælde for ubebygget jord, der var forenet med en ejendom. En mere detaljeret redegørelse for denne del af jordlovgivningen findes i Per Grau Møller: Fra landsby til soveby, 1990, s. 135-142.
- 11 Per Grau Møller: Fra landsby til soveby, 1990, s. 203.
- 12 Se om periodens udvikling i antallet af landejendomme på Fyn i øvrigt: Per Grau Møller: Fra landsby til soveby, 1990.
- 13 De fynske amtsbeskrivelser er udgivet i kommenterede udgaver af Finn Stendal Pederesen som Odense amt beskrevet 1843 ved Jacob Aall Hoffmann (Bang), bd. 1-2, 1990-91 og Svendborg amt beskrevet 1837 ved Carl Dalgas, 1992.
- 14 Odense amt, bd. 1, side 150.
- 15 Sst., s. 154.
- 16 Sst., s. 157.
- 17 Svendborg amt, s. 119.
- 18 Da forældrenes gårde er udtaget som en repræsentativ stikprøve for samtlige fynske gårde, bekræfter en sammenligning af fordelingen i 1688 i tabel 3 med 1801-fordelingen for forældrene i tabel 4, at hartkornsegaliseringerne i 1700-tallet har betydet en stærkere koncentration af antallet af gårde i intervallet 4-7,9 tønder hartkorn.
- 19 Poul Thestrup m.fl.: Mod bedre tider. Odense 1789-1868, 1986, se navnlig s. 32-53.
- 20 Ifølge matriklen for Bogenses købstadsjord bestod Kræmmerkrogen af syv jordlodder, der i gennemsnit var på omkring en skæppe hartkorn. Formodentlig har Lars Chr. Hansen lejet en af disse lodder.
- 21 Det kan dog ikke udelukkes, at der blandt de seks børn, der ikke er fundet efter konfirmationen, kan have været et eller flere, der faktisk er blevet voksne og er kommet til at bo i en by, men som så har efterladt sig så ufuldstændige oplysninger i det gennemgåede kildemateriale, at det ikke har været muligt at identificere dem.
- 22 Båg herredsfoged, skøde- og panteprotokol, nr. 9, s. 246-47.
- 23 Johanne Jensdatter havde forinden været tjenestepige i Svanninge hos skovridder Poul Jacob Bøving og dennes kone Riborg Kirstine Voigt, der er kendt fra H.C. Andersens liv – ”To brune øjne jeg nyligt så.”
- 24 Boyebandens aktiviteter og dommene er nærmere omtalt i C.H. Andersen: Boye og hans bande, 1962.

Debatanmeldelse

Historie som synsoplevelse

Gyldendals store verdenshistorie i ét bind som forbillede for lokal historie eller Danmarkshistorie?

Palle Ove Christiansen

Fortid og Nutid, marts 2007, s. 45-52

Gyldendals store verdenshistorie, redigeret af Richard Overy under medvirken af 19 bidragsydere (foruden tidligere redaktører og forfattere), 6. udg., stort format. Dansk bearbejdelse og oversættelse ved Anders Nygaard, Gyldendal 2006, 419 s., 499 kr

Gyldendal udsendte i sommeren 2006 en omfangsrig ét binds verdenshistorie, som fortjener udbredelse, om ikke andet så for historieskrivernes skyld. Bogen tilbyder læseren titusindvis af informationer på en fascinerende måde. Den gør også op med den såkaldt store historie som én stor fortælling. Værket præsenterer verdenshistorien som en lang række snit gennem tiden, der primært gøres forståelige gennem deres samtidige kontekstualisering. Forfatteren gør rede for værkets baggrund og diskuterer, om samme perspektiv kunne anvendes af danske historikere, engageret i lokalhistorie, udstillingsprojekter og i en eventuelt ny Danmarkshistorie.

Palle Ove Christiansen, f. 1946. Studier i europæisk etnologi, historie og socialantropologi. Dr.phil. 1996, seniorforsker. Har arbejdet på museer og for Planstyrelsen (Miljøministeriet). Stipendiat og adjunkt/lektor ved Københavns Universitet i henholdsvis etnologi og historie 1976-2001. Fra 2001 til 2006 direktør ved Dansk Folkemindesamling. Han har senest redigeret bogen *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*, C.A. Reitzels Forlag, 2005.

Det er sjældent, at der udkommer et værk med bud til så mange historisk interesserede, som det er tilfældet med Gyldendals store verdenshistorie. Bogen er en oversættelse og bearbejdelse af *The Times Complete History of the World*, som igen er en ny og ændret udgave

af den ældre *The Times Atlas of World History*.

Denne baggrund er vigtig, for *Gyldendals store verdenshistorie* – herefter GSV – kunne lige så godt betegnes som et historisk atlas med tekst, som en historie illustreret med mange kort. Denne an-

derledes disponering af et stort historisk atlas har imidlertid gjort det klassiske værk til et argument i den stående debat om, hvordan man bør skrive historie. Den form, som den engelske redaktion har valgt for udgivelsen, kan nemlig lige så godt anvendes på de fleste andre former for historieskrivning som på verdenshistorien.

Alle menneske, der arbejder med lokalhistorie, regionalhistorie eller sågar Danmarkshistorie inviteres med denne udgivelse til at overveje, om de næste gang skulle følge eksemplet fra GSV. Det vil måske i første omgang føles noget uvant at opfatte historien på den måde, som GSV gør det, men der er også meget at vinde. Først og fremmest folks opmærksomhed.

For GSV er et lækkert værk, i dette ords bedste betydning. Læseren kan ikke lade være at blade i bogen, og man præsenteres for opslag efter opslag i farver med kort og illustrationer, som umiddelbart fanger interessen. Det hele sat op i et imponerende design, som får de fleste bogværker og historiske udstillinger til at virke halvkedelige.

Der er imidlertid en pris for at skrive historie på den måde, både erkendelsesmæssigt og praktisk, men salgstallene viser, at mange også er glade for denne overskuelige, tematiske og først og fremmest visuelle genre.

At bladre sig igennem GSV kan bedst paralleliseres med at gå på et stort, rigt museum og rum efter rum blive præsenteret for vægstore panoramaer af temaer, kort, rumlige relationer og tekster på afgørende tidspunkter i verdenshistorien eller fokuserende på væsentlige brud i udviklingen. Det har forståeligt nok gjort bogen noget u håndterlig, og med et format på 37 x 28 cm. passer den ikke ind i en almindelig reol. Det gode papir og de 416 sider giver den også en vægt, som fordrer et stabilt arbejdsbord. Pri-

sen på 500 kroner kan virke dyr, men i forholdet til indhold og omfang er den det ikke.

En udstilling i bogform

Bogen er principielt kronologisk opbygget med et utal af tematiske opslag over centrale temaer i alle kontinenters historie. Hvert opslag er skrevet af en ny forfatter uden at man kan se præcis hvem. Kun undtagelsesvis fokuseres på enkelte lande og i så fald drejer det sig nærmere om civilisationer, som fx Indien eller Kina. Det vil sige, at den velkendte nationalhistorie-model er brudt. Det er ret almindeligt i historiske atlasser, men er i høj grad velgørende i en bog, der også vil være verdenshistorie. Temaer er bl.a. "Den indiske civilisation (indtil 500 f.Kr.), "Det tyske Rige og pavedømmet (962 til 1250)", "Osmannerrigetets gennembrud (1281 til 1522)", "Nordamerika (1500-1810)", "Skabelse af verdensøkonomi (1870 til 1914) og "Terrorisme (siden 1945)" med hvert tema over to store sider. Indien og osmannerne kommer for øvrigt igen et par gange senere under andre opslag, når det tidsmæssigt passer ind.

Tids- og periodeangivelserne står med svag skrift over kapitelrubrikkerne og skal ikke tages helt bogstaveligt. Richard Overy fra Kings College i London skriver i forordet, at redaktionen har bestræbt sig på at strække teksten ud over de snit, som det store kortmateriale nødvendigvis opdeler historien i, så hvert opslag ikke blot giver en geografisk præsentation på ét bestemt tidspunkt, men også beskriver et centralt historisk forløb. Hensigten er prisværdig, men er i praksis svær at realisere. De uden tvivl meget velovervejede historiske snit har det med at tage pusten fra både den berømte historiske langsomhed og dynamikken i udviklingen.

Redaktionen har også gjort sig umage for geografisk at række ud over Europa og Amerika, hvad for en stor del er lykkedes. Den har tilmed bestræbt sig på at se historien i hele dens tidsmæssige udstrækning. Det betyder, at en del af den arkæologiske, ikke skriftlige del af udviklingen er inkorporeret. Dette er også et sympatisk træk, idet den skriftbaserede historikercentrisme brydes, til god forståelse for læseren. Der er som bekendt mere en teknisk end en egentlig videnskabelig forskel på de uddannelsesfag, vi kalder for arkæologi og historie. Prisen for denne prioritering er dog endnu flere sider i en i forvejen stor bog.

Værket indledes med omfangsrige tidstavler inddelt efter temaerne: Asien, Europa, Afrika, Amerika og Australien samt kultur og teknologi. Ellers er hvert opslag i GSV opbygget i en nøje afvejet disponering af oversigtskort, specialkort, signaturmarkeringer, brødtekst, bitekster, kort tematisk begivenhedskronologi, og eventuelt et samtidigt stik eller billede, måske suppleret med en kort kildetekst eller graf – men aldrig en tabel. Med stor opfindsomhed er opslagene gjort visuelt forskellige på en måde, man ikke tror mulig. Der må være lagt et enormt grafisk og redaktionelt arbejde i denne proces.

Opslagene er såkaldt niveaudelte, som man kender det fra gode websteder. Lidt af samme læsepædagogik blev i 1980'erne med succes introduceret i *Aschehougs verdenshistorie*, om end i langt mere begrænset omfang end i GSV.¹ Det betyder, at læseren alt efter interesse trinvis ledes fra en generel oversigtsinformation i enten kort eller tekst til lavere niveauer i form af mindre kort og mere tekst. Indimellem kan man så foretage afstikkere til en faktaboks eller en billed- og illustrationstekst med stadig mindre skrifttyper. Typo-

grafiens mange forskellige størrelser er med til at markere niveauerne. Ofte er lup nødvendig.

Jeg har aldrig set det flottere gjort, og selv om prioriteringerne kunne være foretaget anderledes, er det uomtvisteligt, at det er på dette plan, at GSV har sin styrke. Ideerne er så mange og så varieret udfoldet, at både forfattere, forlag, museer, lærere og andre, der formidler historie til mennesker, kan lære af bogen. Man bliver næsten beskæmmet over, hvor kedeligt man selv har serveret viden. Alle, der har arbejdet med primære data ved, at man ikke kommer nemt til resultatet. I GSV ser det bare nemt ud, hvad er et umiskendeligt tegn på professionalisme.

Historien som kubisme

Vi står som nævnt over for en verdenshistorie, som er vokset ud af et ældre koncept for historiske atlasser. Og arven fra *The Times Atlas* fornægter sig ikke: Her er tale om jordnær og brugbar information i elegantest mulig indpakning. Man kan diskutere, om dette i sig selv giver en ny form for historieskrivning, men det skal ikke drøftes her. Selv om værket er nyttigt, bærer det som genre præg af britisk historisk konservatisme. Det er derfor tankevækkende, at det hæderkronede historiske atlas i den nye redaktions hånd er sprunget ud som supermodernistisk verdenshistorie. Blader man første gang i værket kan man umiddelbart komme til at tænke på kubismen i malerkunsten, hvor komposition, billede og objektivitet var de centrale dimensioner.

Atlastraditionen må i sit væsen operere med mere eller mindre synkroner tidssnit, og når dette koncept bibeholdes som hovedprincip, må teksten også indordne sig herunder. Det gør den også i

GSV, lige meget om redaktionen prøver at sige noget andet. Det betyder, at værket som verdens-historie har brudt med den sammenhængende kronologi, som generelt er den røde tråd i historie, og som i høj grad har været hyldet i England.

GSV viser imidlertid, at sådan kan verdenshistorien også skrives, og før man sætter ind med kritikken, er det klogt at tænke sig om en ekstra gang.

Hvor mange mennesker går rundt og tænker historien som sammenhængende processer bestående af historiske forløb og brud? Hvad var den middelalderlige krønikeskrivning andet end mere eller mindre usammenhængende enkeltdele? Var nationalhistorien før den historiske retning, kaldet historismen, særlig sammenhængende? Og besidder den sidste store Danmarkshistorie virkelig forståelsesmæssig og tematisk sammenhæng mellem de forskellige bind?

Svaret på disse spørgsmål vil for mange historieinteresserede sandsynligvis være tættere på et nej end et ja. Hvis det er tilfældet, kan man sige, at GSV blot har taget konsekvensen af tingenes tilstand og præsenteret den helt store historie på samme vis. Det moderne menneske tænker øjensynligt i spots, panoramaer og eventuelt i problemer eller konflikter. Til gengæld har GSV præsenteret disse spots og konflikter på en måde, som vil være mere vedkommende for de fleste mennesker end en lang tekst.

Derfor vil det være oplagt at bruge samme idé i sig egen historieformidling lige fra lokalhistorien over udstillingen til Danmarkshistorien. Med GSV i hånden vil det krible i fingrene på mennesker, med blot et minimum af fantasi.

Hvor mange lokalhistorier har vi ikke set, hvor det trods prisværdige forsøg både med hensyn til perspektiv og kilder har knebet for forfatteren at få forbindelse mellem kapitlerne. Med GSD ved hånden kunne forfatteren måske få mod

til at bryde en lokal kronologisering, som han ikke kan få til at makke ret, og i stedet hente ressourcer til at rendyrke de temaer, han har meget viden om. Det ville ikke kun kunne live en del lokalhistorie op pædagogisk set; det ville sandsynligvis også gennem skarpere fokusering gøre den bedre.

Det samme vil kunne siges om megen historisk udstillingsvirksomhed på museer og arkiver. Dog med den undtagelse, at det for museumsfolk bestemt ikke er noget nyt at arbejde med historiske snit, kort og perioder. Her vil GSV mest være en form for målestok i konkurrencen og en nyttig idébank, hvor man i mange tilfælde vil kunne hente nye indfaldsvinkler eller måske direkte stjele et brugbart tema. Det er, hvad de fleste af os gør i forvejen – mere eller mindre bevidst.

Endelig vil den på mange måder specielle, men også nyttige, genre kaldet nationalhistorien, måske kunne hente ekstra kraft. Og det er nødvendigt, hvis den skal fornys i forhold til de nybrud, der på andre områder se sket i historieskrivningen i de seneste tiår, særligt i udlandet. Da 1. udgaven af *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* så dagens lys gav redaktøren Olaf Olsen udtryk for, at det havde været svært at få flere af de forskellige binds forfattere til at arbejde efter fælles retningslinier.² Redaktøren havde som mange andre redaktører stået i en vanskelig situation. Både han og forlaget ville gerne have et nye storværk på gaden, men prisen blev, at det også i dag kan være vanskeligt at holde tråden fra det ene bind til det næste. Selv om mange vil finde springet radikalt, kunne man forestille sig, at redaktionen næste gang gjorde, som GSV har gjort, blot på det nationale niveau. Det vil sige udfordre den idé, at der er én bestemt rød tråd i Danmarkshistorien, og samtidig eliminere problemet med, at historikere som

andre forskere kan være nogle egensindige størrelser.

Det er ikke en dagspresseagtig begivenhedshistorie, som Erik Kjersgaard lavede i 1978,³ der her tænkes på. GSV overført på Danmark og dets omgivelser ville derimod give kvalificerede opslag over blandt andet den Nordeuropæiske region og Østersøområdet i forskellige vigtige perioder, vandveje, kirkebyggeri, dansk imperialism, borganlæg, gods- og bystruktur, handelsruter, kolonier, krige, kommunalpolitik, erhverv og produktion, afstemninger, indvandrere m.v. Selv om visse traditionelle emner (nok særlig omkring kongemagten og regeringsdannelser) ville blive nedprioriteret, ville andre komme til. Først om fremmest ville det historisk distinktive ved Danmark få en langt tydeligere plads for brugerne, og den direkte læseroplevelse sandsynligvis for de allerfleste mennesker blive større.

Der vil også kunne fremhæves andre forhold, som i mindre omfang vil kunne vitalisere megen historiefremstilling. Måske er det vigtigste, at GSV vil kunne sætte tanker i gang hos fagets udøvere, og fremme diskussionen af, hvordan vi bedst beskæftiger os med historien.

Er det moderne gammeldags?

Ovenstående er skrevet ud fra en ægte glæde ved at arbejde med GSV, men mennesket er heldigvis indrettet sådan, at det er i stand til at besidde modsatrettede opfattelser. Samtidig med, at man må beundre GSV's radikalitet og den friskhed, der som regel er forbundet med det uventede, leder perspektivet uvilkårligt tilbage til den i dag forkætrede periodelæsning i historie fra 1970'erne. I den undervisningsministerielle periodelæsning i skolerne blev den gamle kronologiske historiefortælling

brudt, blandt andet med henvisning til, at den viden ikke havde større praktisk betydning i det moderne samfund. De nye læseplaner resulterede i, at eleverne nok vidste en del om fx Romerriget, Den franske Revolution, Landboreformerne i Danmark og general Zapata i Mexico, men ikke så forfærdelig meget om det indimellem. Unge historiestuderende på universitetet kan stadig have svært ved at skelne oplysningstiden fra renæssancen og tidsmæssigt placerede fænomenerne blot nogenlunde korrekt.

Periodeperspektivet – som i realiteten ofte burde benævnes snitperspektivet – som strukturerende princip for opfattelsen af historien kan give megen relevant viden og interessante historiske oplevelser. Men en sammenhængende forståelse af historiske forløb og brud giver det ikke. Det historiske overblik bliver der heller ikke meget af. Hvis man mener, at den slags alligevel ikke er særlige brugbart i den tid, vi lever i, eller er af den opfattelse, at den store historie mere er en konstruktion end en realitet, er sådanne ønsker selvfølgelig også mindre relevante.

Der er imidlertid grund til, at periodelæsningen er kommet i så stor modvind i pædagogiske kredse, som det er tilfældet. Og det moderne samfunds mennesker blev ikke historieløse, som nogle troede. Tværtimod er interessen voksende, og de fleste af nutidens mennesker ser ud til være endog meget interesserede i deres forfædres forhold og måde at tænke på. Den nærmest præmoderne historiske genre, "de gode historier", er ved at komme igen, fordi børn og unge (og voksne for den sags skyld) nemmere oplever gennem fortællingen end gennem den mere nøgterne fremlæggelse eller analyse.

Både historiske fagfolk og pædagoger er i dag langt mere betænkelige end for 30 år siden ved at udelade de lange li-

nier og en vis form for kronologisk overblik, selv om man også er skeptisk over for metahistorien, som én stor sammenhængende historie.

Det er i denne forbindelse GSV fagligt set fremstår som et besynderligt initiativ. Hvis de samme grafiske muligheder havde været til stede for en generation siden, ville det have været mere forståeligt, at redaktionen havde præsenteret verdenshistorien på denne vis i 1970'erne end i dag. I international sammenhæng er det nærmest en gammeldags måde at skære historien på. Onde tunger vil have nemt ved at hævde, at det åbenbart først er efter år 2000, at *The Times Books'* historieredaktion er trådt ind i den faglige modernisme. Det sker omkring 15-20 år efter, at modernismen har været under kraftig kritik fra flere sider.

Værkets perspektiv og kildegrundlag

Med baggrund i *The Times'* atlas er GSV blevet til på et strengt empiristisk grundlag – når det er bedst. Denne tørre saglighed fornægter sig ikke i verdenshistorien. Inden for de ikke arkæologiske opslag er indfaldsvinklen den politiske strukturhistorie eller i det mindste et politisk præget perspektiv. Denne prioritering kan i opslag om fx produktion, handel og imperialismen suppleres med en økonomisk historisk eller en almen strukturhistorisk indfaldsvinkel og i ganske enkelte tilfælde med en kulturel. Det er en prioritering, der er velkendt i historisk atlasarbejde, men det betyder ikke, at den automatisk skal fortsættes, hvis formålet er at give en bredere historisk fremstilling, som det vel er tilfældet i GSV.

Disse forudsætninger taget i betragtning må man imidlertid indrømme, at redaktionens og forfatterens fokusering

er imponerende. Initiativtagerne står ganske vist på skuldrene af tre til fire foregående redaktioner, som alle har været med til at reddykke mange af de behandlede aspekter, og resultatet er blevet derefter.

Som læser er det få opslag, man umiddelbart vil undvære, selv om mange sandsynligvis også vil længes efter en mindre politisk vinkling. Betragter man værket som den verdenshistorie, det gerne vil være, og ikke kun som et atlas, falder det også i øjnene, hvor lidt notits der har været taget af den almene historikerdebat i tidsskrifter, monografier og teoretisk-metodiske indlæg. I GSV eksisterer tilsyneladende ikke skygge af kritikken af strukturhistorien, af debatten om menneskers egen oplevelse af historien eller af mikrohistorien. Her er heller ikke megen ny kulturhistorie eller forsøg på at anvende det narrative perspektiv, hvad godt kunne være indarbejdet i mindre tekstbokse. Det kan der være gode grunde til. Man fornemmer imidlertid også, at den slags ikke interesserer redaktionen. Resultatet er, at nok får man meget at vide, men de historiske mennesker er også blevet væk. Allerede for mange år siden hævdede en forsker i sin kritik af den kvantitative socialhistorie, at det var som at betragte livet fra 12. etage. I GSV er menneskene endnu længere borte.

I det hele taget er teksten nok blevet underordnet billedkommunikationen. Brødteksten i de forskellige opslag er af varierende kvalitet, idet nogle forfattere giver en afrundet og velskrevet fremstilling af opslagets tema, hvor andre desværre stritter i mange retninger. Læseren fornemmer, at nogle forfattere lige så godt kunne have udvalgt nogle andre informationer end det er tilfældet. Hvor det er værst, er der end ikke meningsmæssige kobling mellem de forskellige afsnit. Det får den motiverede læser til

at læse teksten flere gange igennem, fordi man tror, at det er ens egen koncentration, det er galt med.

Andre gange har historisk ekspertjargon fået lov at blive stående uden at blive forklaret, hvad sætter læseren på en hård prøve. Hvor mange kan umiddelbart klare sætninger, hvor man i forvejen forventes at kende betydningen af vendinger som: "*de persiske sasanider*", "*guldet fra Zambezi-bækkenet*", "*den nederlandske revolte*" og "*Karlsbadbeslutningen i Østrig 1819*"? Kun sasaniderne kan slås efter i værket's ordliste. I sådanne tilfælde burde redaktøren være trådt i karakter som læserens advokat.

Teksterne er skrevet af en blanding af garvede eksperter og tilsyneladende mindre omsorgsfulde medarbejdere, som det ofte er tilfældet i samleværker og encyklopædier. Hvis den store bibliografi i slutningen af GSV kan tages som indikator for værkets kildegrundlag kan noget af forklaringen på den mennesketomme verdenshistorie og den nogle gange abrupte brødtekst måske findes her. Foruden en stor mængde atlasarbejder er kilderne tilsyneladende en imponerende samling angelsaksiske oversigtsværker. Det er en genre, som mange kender gennem de store oversigter over fx Europas eller Latinamerikas historie fra Cambridges og Oxfords universitetsforlag. De forskellige kapitler i disse værker er skrevet sammen af informationer fra måske tusinde bøger og specialartikler, for netop at give en dækkende og kvalificeret oversigt over et tema. Hvis de mindre erfarne forfattere i GSV primært har skrevet deres tekster på baggrund af disse oversigtsværker, er der ikke noget at sige til, at menneskene bliver væk, for de skal ikke være der i den form for speciallitteratur. Samtidig har GSV's opslagsforfattere måske kun haft 5 % af den tekstmængde til rådighed, som en

kapitelforfatter i et af de store oversigtsværker, og hvis man "klipper" for meget fra forlægget og ikke personligt omarbejder teksten, er det ikke noget at sige til, at resultatet har tendens til at blive hakkende. Men som sagt er det kun nogle af opslagene, som har en mindre god tekst.

Lige meget om man er positivt eller negativt indstillet overfor GSV's form for historiefremstilling, er der noget at lære af dette værk. Blot på forskellige måde. Oversættelsen holder sig meget tæt til den engelske originaltekst, hvad sine steder er tydeligt. Selv med sine skønhedsfejl er værket en god bog, og den omfattede ordliste og indekset bidrager til dets praktiske anvendelighed.

Læseren kan imidlertid ikke lade være med at spekulere på, hvorvidt det om nogle år er muligt at udsende en 7. udgave. Lader det sig gøre at lave end endnu større og flottere bog? Meget taler for, at grænsen er nået. Skal værket gøres endnu større, må det alene af praktiske grunde blive som et to- eller trebindsværk, og det kræver en anden indholdsmæssig prioritering, hvis fremstillingen ikke skal blive helt kaotisk. Det ville imidlertid afhjælpe forhold, som allerede nu kan iagttages. Hvis redaktionen disponerede værket i tre bind af mere normal atlastykkelse, kunne den etablere en bedre proportion mellem de behandlede emner, og få et roligere forløb i de enkelte bind. Fx ville de forskellige læsere nok være glade for ét bind om politik og konflikt i historien, et andet bind om samfund, produkter og kommunikation og et tredje om mennesker, sprog, og kultur. Så var vægtningen blevet mere ligelig, og uden at verdenshistorien havde tabt sit fokus. Derved ville redaktionen virke lidt mere *up to date*, men billigt ville det ikke være.

Noter

- 1 Knut Helle m.fl. red: Aschehougs verdenshistorie 1-16, 1982ff.
- 2 Olaf Olsen red: Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 1982ff. Det fremhævede forhold refereret efter hukommelsen, og senere kommentarer i fagkredse.
- 3 Erik Kjersgaard: Danmarks historie i avisform 885-1978, Lademann 1978.

Anmeldelser

Anders Malling Aaboer, Birgitte Dedenroth-Schou, Jens Åge S. Petersen: Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag. Kolding Stadsarkiv 2004, 169 s., 175 kr.

Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag er udgivet i udmærket udstyr, stort format, hardback og velillustreret. Bogens første del (s. 7-136) udgør en generel skolehistorie for Kolding, mens sidste del (s.137-169) er korte beskrivelser af de enkelte, nuværende skoler, alle på to sider pr. skole. Der er tale om et grundigt og kompetent arbejde, som også fortløbende relaterer den lokale udvikling til det nationale niveau. Men helhedsindtrykket af bogen skæmmes af fejl og forhold, som havde vundet ved at blive bedre gennemtænkt og ved en blot lidt grundigere redaktion.

Det går galt allerede i titlen *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag*. "I dag" vil sige frem til 2004. Går vi tilbage til 1814, så indledes bogen faktisk med et glimrende kapitel om skoler i Kolding før 1814 (s. 7-18). I en note til kapitlet oplyses, at det er skrevet på grundlag af et foreløbigt manuskript udarbejdet af cand.mag. Morten Andersen. Det er da godt, at Morten Andersen krediteres her, men hvorfor tiden før 1814 ikke må optræde i titlen, får stå hen i det uviste. Det gør det i øvrigt også, hvem af de tre forfattere der har skrevet hvilke kapitler. Hvad ang. anker over indholdet, skal påpeges en række meningsforstyrende fejl. Således er der (s. 24) en god beskrivelse af skoleplanen 1829, men kludrer i opgørelsen af lærerlønninger. Andre steder i bogen omtales forhold, som ikke bliver fulgt til dørs. Således oplyses vi (s.42-43) om, at fattige børn tjente godt på krigen 1864, men ikke hvad de tjente godt på. Et andet sted (s. 45) henvises man i spørgsmålet om lærerindelønninger efter loven fra 1867 til foregående side, hvor man dog intet finder om hverken loven 1867 eller lærerindelønninger. En "truende udenrigspolitisk situation" i forbindelse med omtale af udviklingen i børnetallet fra 1930'erne til 1950 (s. 79) defineres ikke nærmere; er det nazismen i 1930'erne eller koldkrigstiden man tænker på? På samme side optræder en sætning, som ikke giver mening, i forbindelse med det kirkelige tilsyn med folkeskolen, nemlig at: "Der var stigende utilfredshed med dette forhold blandt skolefolk,

fordi de ikke som teologer kunne have lærernes faglighed." Er det skolefolkene, der er teologer, og derfor ikke har lærernes faglighed?

På trods af disse indvendinger skal det understreges, at der er meget at hente i *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag*, uanset om man interesserer sig for skolevæsnet i Kolding specielt, eller for dansk skolehistorie generelt. I bogens første del analyseres og beskrives skolevæsnets udvikling i byen glimrende og indgående. Der startes lige på og hårdt med det velkrevne første kapitel om tiden før 1814. Interessant i historien før 1814, er eksemplet (s. 10) med skoleholder Peder Pedersen Trellund, der i 1615 udgav en regnebog til brug i den danske skole; regneeksemplerne i bogen afspejler, som det ganske rigtigt fremhæves, dagliglivet omkring 1615. Interessant er også klagerne over 1700-tallets "ulovlige pugeskoler" (s. 11), der sammen med dette kapitels øvrige oplysninger ville retfærdiggøre, at titlen på bogen blev skudt tilbage til middelalderen. Af forfriskende og dygtigt fremførte overvejelser skal nævnes, at forfatteren (s. 25) redegør for den indbyrdes undervisning; en metode efter hvilken man under lærerens tilsyn lod dygtige elever undervise mindre dygtige, således at op til 1000 børn kunne undervises på én gang. Den indbyrdes undervisning blev taget i brug i Danmark i tiden fra 1822 til slutningen af 1830'erne, og var således et kort interregnum, som ikke desto mindre har givet genlyd i dansk skolehistorie. Metoden blev indført på Frederik VI's foranledning. Danske Kancelli frarådede systemet, som på den ene side gav store besparelser, men på den anden side var pædagogisk og fagligt håbløst. Perspektivering fra det lokale til det nationale er grundig gjort og indeholder til tider kostelig læsning, som i afsnittet om de første kvindelige lærerinder i 1800-tallets Kolding (s. 46), hvor også biskop Bindesbølls udtalelse i Folketinget 1870 gengives. Biskoppen mente bl.a., at "... lærerinderne burde have lavere timetal end mænd, da den nervøse måde, de arbejdede på, kombineret med deres svagere legemskonstitution gjorde, at de hurtigere blev slidt." Bogens kapitel 7, (Folkeskolen i stadig udvikling 1970-2004, s. 105-136), holder glimrende rede på den landspolitiske udvikling, og hvorledes denne udmøntes i Kolding, herunder behandlingen af kommunalreformen 1970 (s. 112), og hører vel

nok sammen med kapitel 1 til bogens bedste. Overblik og indgående lokalhistorisk indsigt finder man også i beskrivelserne af de enkelte skoler.

På trods af de indledende indvendinger, så indeholder *Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag* mange kvaliteter som gør, at bogen kan anbefales til enhver skolehistorisk interesseret. Lokalt behøver bogen næppe at anbefales. Enhver, som interesserer sig blot en smule for Koldings lokalhistorie kan hente meget i bogen, og mon ikke mangt en Koldinglæser kan genkalde sig den særlige ånd, der knyttede sig til hans eller hendes skole, ved de mange udmærkede illustrationer, som på glimrende vis supplerer teksten gennem hele bogen, fra Rantzaus perspektiv over Kolding 1587 til de mange fotos af skoler, lærer, lærerinder og elever i 1900-tallet og efter år 2000.

Henrik Gjøde Nielsen

Eigil Holm: Hansted Kloster – Hansted Hospital. 300 års jubilæum 12. maj 2005, Eigil Holms Forlag, 2005, 127 s., 198 kr.

Hansted Hospital blev stiftet i 1705 af en velhavende købmandsenke i Horsens. Det åbnede i 1712 og har fungeret som pleje- og ældrehjem under forskellige former siden. I anledning af 300-året for grundlæggelsen har forfatteren og lokalhistorikeren Eigil Holm skrevet dets historie.

Bogen består af en række tematiske kapitler om hospitalet og det omgivende landskab. Beskrivelsen af den ældre historie, dvs. før 1950, er baseret på Svend Aage Bays artikel "Hansted Hospital 1705-1955" i Århus Stiftsårbog 1955, og læsere, der ønsker en grundig og kildenær gennemgang af hospitalets historie i denne periode, kan man fordel gå direkte til Bays artikel. Til gengæld lægger Holm vægt på at gøre det, han selv savnede hos Bay: At fastholde et nutidsbillede af institutionen samt naturligvis belyse begivenhederne i de 50 år, der er forløbet, siden Bays jubilæumsskrift udkom. Indirekte bliver det en beretning om velfærdssamfundets ændrede krav og forventninger til ældreomsorgen. Hospitalets små værelser på kun 6 m² med få, fælles baderum og toiletter blev uattraktive med den stigende velstand, og i 1970'erne ombyggedes hospitalet til et egentligt plejehjem som en del af Horsens Kommunes plejehjemstilbud. Funktionen som kommunalt plejehjem kom dog i konflikt med den private stiftelses fondats, især om retten til at visitere beboere til plejehjemmet, og i 2001 opsagde hospitalet

aftalen med kommunen og valgte at vende tilbage til sin tidligere status. Efter en omfattende renovering indrettedes 18 store, ældrevenlige lejligheder. Samtidig udformedes en ny fondats, og navnet Hansted Hospital blev skiftet ud med Hansted Kloster for at understrege, at der ikke var tale om et hospital i ordets moderne betydning, dvs. et sygehus, men en stiftelse.

Bogen må siges primært at være relevant for lokalhistorisk interesserede læsere. Holm har samlet mange oplysninger om beboeraktiviteter, kostplaner og terapitilbud samt om personale- og beboergruppens sammensætning, og de mange illustrationer omfatter billeder fra udflugter og fester. Også den nuværende indretning er afbildet, i overensstemmelse med forfatterens hensigt om at dokumentere nutiden. Holms bog viser hospitalets udvikling fra fattigstiftelse over moderne plejehjem for senildefundamente til ramme om attraktive boliger for vore dages langt mere aktive og ressourcestærke ældre. Den kan dermed også læses som en beretning om ændrede forestillinger om og ikke mindst muligheder for det gode liv i alderdommen. Her må læseren dog selv trække de større linier og drage sine konklusioner.

Rikke Ilsted Kristiansen

Erik Hofmeister (red.): De ferske vandes kulturhistorie i Danmark. AQUA Ferskevands Akvarium, 2004, 407 s., 395 kr.

De ferske vandes kulturhistorie i Danmark er i enhver forstand en vigtig og tungtvejende bog. De 407 sider er indbundet i hardback i stort format, 28,5 x 23, 5 cm., uhyre rigt illustreret med billeder og illustrationer af enhver art: Stik, grafer, kort, gamle sort/hvid-fotografier og nyoptagelser af høj kvalitet i farver. Ambitionsniveauet er højt, og indholdet står mål med indpakningen.

Det er en stor opgave, redaktøren har påtaget sig, nemlig at give den første samlede beskrivelse af den kulturhistorie, der knytter sig til de danske søer og vandløb fra istiden til nutiden i det geografiske område, der udgør det nuværende Danmark, opsummere vores viden og fremlægge ny viden (s.7). Set i lyset af den opmærksomhed, som de salte vande og den maritime kulturhistorie, herunder kystkulturhistorien, har nydt, må det overordnet siges både at være på tide og relevant, at også vore ferske vandes kulturhistorie gøres til genstand for en samlet undersøgelse. Og i lyset af opgavens uhyre opfang må det tillige siges at være indlysende, at den umuligt kan indfries af en enkelt forfatter. Ikke mindre end 36 forfattere står bag

værkets undersøgelser, alle eksperter på hver deres område. Bogen er inddelt i 13 hovedkapitler, som med forskelligt antal artikler, 44 i alt, behandler hovedområderne i de ferske vandes kulturhistorie, nemlig: De naturgivne forhold (s. 9-33), Forskning (s. 34-57), Erhverv: Udnyttelsen af de ferske vande (s. 58-149), Bruddet: Fokus på vandmiljøet (s. 150-183), Bebyggelse (s. 184-247), Transport og færdsel (s. 248-275), Sprog og grænser (s. 276-295), Rekreation (s. 296-313), Vandet og det hellige (s. 297-351), De ferske vande i kunst og litteratur (s. 352-385), Afslutning (s. 386-389). Hertil kommer oversigt over anvendt litteratur, fordelt på de enkelte kapitler (s. 390-401), oversigt over søer og vandløb i Danmark (s. 402-403), samt register over søer, vandløb og kilder omtalt i bogen (s. 404-407).

Der er altså tale om en omfattende fremstilling, en syntese fremkommet ved hjælp af en række præcist afgrænsede forskningsområder og fikspunkter, som i forskellig grad vil interessere læseren. Med fare for at være politisk ukorrekt, vil herværende anmelder tillade sig at gå let hen over vandmiljøplaner, udsætning af fiskeyngel og genopretningen af Skjern Å, og principielt koncentrere sig om udvalgte dele af bogens kulturhistoriske aspekter, om end emner som fx forurening og rensning af spildevand netop også rummer sådanne. Kapitlet om Forskning (s. 34-57), er symptomatisk for denne skelnen. Efter to indgående fremstillinger om henholdsvis udforskning af de ferske vande gennem 100 år og forskning i de ferske vandes fisk, afsluttes kapitlet med artiklen Arkæologisk forskning i søer og vandløb (s. 54-57) af Morten Sylvester; en god og grundig, kort og letlæst forskningsoversigt, hvor man også får en del af forklaringen på, hvorfor udforskningen af de ferske vandes historie har stået i skyggen af udforskningen af havet og kystzonen, idet det samlede areal af de danske søer og vandløb, det store antal og det store omfang til trods, kun udgør en brøkdel af havets og kystzonens areal. Med en kystlængde på ca. 7.300 km., har der ganske enkelt været rigeligt at tage fat på, for det beskedne antal marinarkæologer i Danmark (s. 55).

I det mere "rene" kulturhistoriske spor, har Irene Hellvik leveret en glimrende artikel om Det ferske vand på gården og i landsbyen (s. 195-200). Her anskueliggøres med såvel generelle som lokale eksempler, og det langt fra eneste eller sidste gang, hvor vigtig og værdifuld en ressource ferskvand var og er, og hvor lemfældigt man har behandlet denne ressource. Hvorfor man har opført sig så tilsyneladende tankeløst, får man en forklaring på i Hans Krongård Kristensens artikel Klostreneres udnyttelse af de ferske vande (s. 201-208). Artiklen indle-

des med et langt, men velvalgt citat af en cisterciensermunk, som i 1200-tallet beskrev hvorledes klostret i Clairvaux udnyttede floden Aube, fra vandet løb ind i anlægget og med kraft drev stedets møller, dernæst anvendtes til brygning, mad, i garveri og værksted, for til sidst at føre affaldet, incl. det menneskelige, bort og efterlade alting rent (s. 201). Det er vel en af vandets vigtigste egenskaber at det strømmer, kan fjerne affald, og når skidtet er borte fra klosteret er alting rent dér, så kærer man sig ikke om hvad der sker længere nede af løbet. Den holdning har fået konsekvenser gennem århundreder.

Rikke Agnete Olsens og Connie Jantzens artikel om Vand og voldsteder (s. 209-216), er uhyre spændende og oplysende, bl.a. i behandlingen af sammenhængen mellem borg, gård og mølle (s. 214-216), men lider under at være sprogligt mindre velkrevet. Helt galt går det i konklusionen, hvor læseren (s. 216) oplyses om følgende: "Gennem langt den største del af middelalderen var der fred i Danmark, og i løbet af Valdemar Atterdags og navnlig dronning Margretes regering blev forholdene fredelige i Danmark."

Steen Estvad Petersens artikel om Herskaber og vandskaber – vand på slotte og herregårde (s. 217-221) er skrevet med velgørende "schwung." Petersen behandler de store slotte og herregårdes kaskader og vandkunster, vandets rolle i herregårdenes haveanlæg. Det er måske koncentrationen om de store anlæg der gør, at man savner en redegørelse eller i det mindste en påpegnning af den fine vandkunst fra 1500-tallet, Danmarks ældste bevarede, der står på den indre gårdsplads på herregården Lynderupgård i Himmerland, og hvoraf der findes en kopi på torvet i Den Gamle By i Århus. Jan Bills Byens opståen og de ferske vande (s. 222-227), fra vikingetid til nutid, giver en kort men god oversigt over et stort og mangefacetteret område. Det gælder også Hanne Dahlerups lidt mere omfattende Ferske vande i middelalderens byer (s. 228-235); her omfatter middelalder også renæssancetiden.

Søren Bitsch Christensens bidrag Vand i byerne – fra middelalder til nyere tid (s. 236-247) henter styrke i, at de historiske kilder i stadig højere grad kan give fremstillingen liv i kraft af konkrete eksempler. Det gælder fra påpegningen af, hvad vandskel har betydet for byernes grænse (s. 237-239), til redegørelsen for det ufattelige svineri der har hersket i vore byer, i hovedparten af historien. Således beretter Christensen, at København kunne mønstre 24.000 latrintønder i 1890; disse blev tømt i en takt af 4.000 om dagen. Tønderne blev læsset på vogne, som skrumlede gennem byens gader og ved bygrænsen afleverede indholdet i to kæmpestore latrinbunker (s. 243). Men nu blev tønderne da i

det mindste fragtet ud af byen. I såvel Christensens artikel som i flere af de tidligere nævnte anføres, hvorledes ferskvandsressourcerne har stået i mere eller mindre direkte forbindelse med latrin, mødding og affaldsgruber, hvilket man i lange tider har været klar over havde konsekvenser i form af ildelugtende, plumret vand. Det forekommer uforståeligt, at man gennem århundreder bogstaveligt talt har forrettet sin nødtørft i så fundamental en ressource som ferskvand, og har været klar over det. Men det gælder jo også i visse sammenhænge endnu i dag. Også løsningen af byernes latrinproblemer i form af kloakering redegør Christensen for, og påpeger her det paradoks, at ganske vist giver kloakering rent vand, men forudsætter også rent vand, med de ressourceproblemer det giver (s. 243-246). Næppe mange tænker over, at man i mange byer i dag på vandværkerne må regulere vandtrykket efter aftenens tv-program (s. 247). Søren Bitsch Christensens bidrag afrunder, netop fordi det fører historien om vandet i byerne op til nutiden, på mange måder bogens tidligere bidrag på dette område.

Et emne, der hidtil blot har været belyst gennem lokale behandlinger, underkastes samlet redegørelse i Morten Hahn-Pedersens artikel Med fragt i ferske vande (s. 256-266). Her er det pramfarten, der står i centrum, fra bådtyper og sejlteknik til pramdragernes hierarki. Fra det praktiske bevæger bogen sig over behandlingen af de ferske vandes betydning for rekreation og fritidsliv, over grundige redegørelser for vandet og det hellige, for at afslutte med afdelingen om de ferske vande i kunst og litteratur. Her bør særligt Bente Scavenius' artikel Dybe søer, sprudlende bække og rislende kilder – ferske vande i dansk kunst (s. 353-356) fremhæves. Det er velgørende at læse en fremstilling af dansk landskabsmaleri fra netop den synsvinkel, fra Eckersbergs maleri af landskabet ved Liselund på Møn fra 1809 (s. 353) til Oluf Høsts Gråmyr på Bornholm, 1932 (s. 365). Helt frem i tiden kommer Bente Scavenius med en omtale af Per Kirkebys arbejder, om end der ikke vises værker af denne. Eneste anker mod Bente Scavenius artikel er, at der ikke gengives værker af J. C. Dahl, der også ifølge Bente Scavenius havde så afgørende betydning for introduktionen af den romantiske landskabsopfattelse i Danmark (s. 354-355); når nu Dahl var så betydningsfuld, burde han vel også være repræsenteret med et værk, ligesom i hvert fald herværende anmelder savner angivelse af billedmål ved de i øvrigt glimrende eksempler, der bringes. Bogen afsluttes med redegørelser for det ferske vand i folkeviser og i litteraturen, begge velskrevne og oplysende, og ligesom Bente Scavenius' artikel med nye vinkler på kendte værker. Og med disse af-

sluttende dele er vi nået fra det håndgribelige, vandet, til det mere uhåndgribelige, der udtrykkes i digte af bl.a. Henrik Nordbrandt (s. 384).

Bogen afsluttes med et tilbageblik, en opsamling (s. 387-389), af redaktøren Erik Hofmeister, som over blot tre sider samler udviklingen, historien. Kapitlet vidner både om oversigt og om den grundighed, med hvilken redaktøren har udvalgt emner og forfattere. Nogle eksempler er gennemgået her, men blot få af mange; andre kunne med lige så stor ret være fremhævet. Det er redaktørens fortjeneste, at bogen, de mange kapitler og bidragydere til trods, har fået en uhyre helstøbt karakter. Karakteristisk for *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark* er, at alle bidrag enkeltvis betragtet er af høj kvalitet, og at bogen som helhed betragtet er yderst velykket og anbefalelsesværdig.

Henrik Gjøde Nielsen

Morten Stenak, De inddæmmede landskaber – en historisk geografi. Gl. Estrup, Landbohistorisk Selskab, 2005. 272 s., 348 kr

Morten Stenaks bog om de danske inddæmnings historie er en historisk-geografisk analyse af det landindvindingsarbejde, der her i landet er udført ved tørlægning af vige, fjorde, nor og andre indskæringer. Stenak benævner disse inddæmninger som kunstig landvinding modsat almindelige landvindinger som hedeopdyrkning og udtørring af moser. Bogen er skabt i det kulturhistoriske forskningsmiljø, som lektor Per Grau Møller har bygget op på Syddansk Universitet i Odense. Grau Møller har før især interesseret sig for bebyggelseshistorie, men har i de senere år i stigende grad studeret det opdyrkede lands kulturhistorie, og er nu formand for Landbohistorisk Selskab, der har udgivet Stenaks bog.

Bogen inddræder begrebet inddæmninger relativt omstændeligt og giver en fyldig beskrivelse af litteraturen om emnet. Her er det især hollandske værker, der sætter standarden for studiet af fænomenet polder, som er den hollandske betegnelse for inddæmmede arealer. Det er forståeligt, da inddæmningerne i Holland udgør et fundament for landets økonomi, medens de i Tyskland, Frankrig, Danmark og Storbritannien er af sekundær betydning. Stenak konstaterer, at dansk forskning har hæftet sig ved betydningen af krigen i 1864, der gav et mentalt og kulturelt ønske om at vinde

indadtil, hvad der var tabt udadtil. Desuden har man relateret inddæmningsivren til de gode konjunkturer for korneksporten i 1850'erne og 60'erne. Den eksisterende danske forskning har derimod ikke efter Stenaks opfattelse har gjort meget ud af de kulturtekniske fremskridt, der bar den store bølge af projekter i den senere del af 1800-tallet. Ligeledes har forskningen ikke indfanget den modtagelighed og vilje til en kollektiv indsats, som var forudsætningen for at få inddæmningerne til at give positive resultater.

Der gøres reverens for de to vigtigste bidrag om landvindings historie, nemlig Fridlev Skrubbeltrangs og Erik Helmer Pedersens to bind om Hedeselskabets historie fra 1966 og 1971. De to landbohistorikere anlægger en vis personalhistorisk vinkel, men søger også de politiske og videnskabelige rødder bag selskabets store landvindingsarbejde. Helmer Pedersen beskriver i sit bind, hvordan selskabet, efter at opgaver som hedeopdyrkningen, engvanding og tilplantning efter århundredeskiftet var ved at være fuldførte, søgte nye opgaver som mergling, dræning og afvandingsprojekter. Af andre forskere peges der på Grau Møllers bog om de kulturhistoriske værdier i landskabet. Grau Møller ser oprindelsen til landvindings-projekterne i Oplysningstidens ønske om rationel og intensiv udnyttelse af jorden med henblik på at øge produktionen. Også kulturgeografer har studeret inddæmninger. Einar Storgaard, Frits Hastrup, Niels Amstrup og Finn Hansen har studeret enkeltstående inddæmningsprojekter og hæfter sig i højere grad end historikerne ved det dyrkningsmæssige udbytte og ved bebyggelsesforholdene på inddæmningerne. En bymæssig bebyggelse på en inddæmning finder man i øvrigt kun i Fårevejle Stationsby på Lamme-fjorden. Af disse studier kan Stenak især bruge Finn Hansens arbejde om Kolindsund, hvor de involverede gårdbrug opdeles i sundgårde på det inddæmmede areal, i randgårde, der fik del i det inddæmmede areal og før havde tilgrænsende engarealer samt i andre gårde/oplandsgårde, der købte andele i det inddæmmede areal uden at ligge på eller ved arealet. Anden nytte har han draget af Thomas Gyalokays og Erik Brandts kortlægninger af de danske inddæmninger.

Stenak bekender sig i kapitel 4 til en historisk geografi, der studerer menneskets indflydelse på landskabets geografi og opstiller nogle modeller for kulturgeografiske systemer. Stenak udvikler en model for, hvordan naturen og mennesket øver indflydelse på landskabet. Naturens 'byggesten' i formningen af landskabet kan beskrives ved hydrologi, geomorfologi, jordbundsstudier, klima og vegetation. Mennesket forandrer landskabet i kraft af teknologi,

økonomi, sociale forhold og religion eller ideologi.

Stenak beskriver for inddæmningernes vedkommende de natur- og menneskeskabte ændringer ved hjælp af en kortbladsanalyse, som i kapitel 8 anvendes på Nordfyn, der er rigt på inddæmninger. Fra og med 1863-67 findes et topografisk kortbladsmateriale, der indlæst i et GIS-system muliggør et studie i de inddæmmede arealers anvendelse. Der lægges tre senere snit i form af perioderne 1883-90, 1939-45 og endelig i 1996. Herved kan Stenak beskrive udviklingen i arealanvendelsen på de inddæmmede arealer. Rummer inddæmningen i en af de fire analyseperioder våd eng, eng, nåle- eller løvskov, agerland eller måske søareal? Er der sket bebyggelse af inddæmmede arealer? De aflæste resultater gengiver Stenak i en række farvelagte, diakrone søjlediagrammer, der viser arealfordelingen i procenter.

Stenak tegner i kapitel 6 et billede af naturgrundlaget for inddæmningerne og deres muligheder for at opfylde intentionerne bag de betydelige afvandingsarbejder. Derefter skildres i kapitel 7 inddæmningsprojekter i Danmark som helhed, illustreret med gode oversigtskort. For at kunne studere effekterne af inddæmninger nøjere, har Stenak som nævnt fornuftigt nok i kapitel 8 gjort Nordfyn til genstand for et regionalt specialstudie. Her skildres udover arealudnyttelsen inddæmningernes historiske baggrund, jordbundsforhold, ejerforholdene, afvandingssteknikker, eventuel bebyggelse på de inddæmmede arealer og udbyttet af indsatsen. I kapitel 9 gives en klassifikation af de kunstige inddæmninger på Fyn som kulturmiljøer med henblik på at levere et katalog over mulige objekter for en særlig bevaringsindsats. Ved hjælp af GIS er der tegnet kort over de enkelte inddæmningers nuværende fremtræden.

Og hvad er nu de konkrete resultater? For det første finder man inddæmninger i forbindelse med nor og vejler, der var relativt fladvandede og havde en lille åbning til havet, som kunne dæmmes af. Vandet kunne enten afdrives ved hjælp af sluser eller pumper ud ved hjælp af vindmøller eller motorpumper. De første inddæmninger blev foretaget på foranledning af godsejere. Senere kunne også konsortier af lokale gårdmænd finansiere inddæmningsarbejder, ofte hjulpet af statsstøtte. Stenak afgrænser fire perioder i inddæmnings Danmarks historie. Den første dækker landbrugets reformperiode fra 1750 til 1830. Der kendes dog små inddæmninger så tidligt som i 1530, og der blev gennemført flere sidst i 1600-tallet! Disse tidlige inddæmninger var arealmæssigt små. 11 ud af 20 inddæmninger skete på Nordfyn og de resterende 9 andre steder på øerne. Fra 1830-

1890 fulgte den store inddæmningsbølge. I denne periode gennemførtes 7 af landets 10 største inddæmninger. Blandt de største var Lamme-fjorden ved Holbæk, Vålse Vig på Falster, Rødby Fjord og dele af Nakskov Fjord på Lolland, samt i Jylland inddæmninger ved Stadil Fjord, Vejlerne og i Limfjorden. Der blev i alt foretaget 53 inddæmninger på 23.652 hektar. De fleste blev afvandet ved mølledrevne pumper, men de dampdrevne pumpeværker vandt frem, om end de i mange tilfælde var underdimensionerede.

Næste periode fra 1890 til 1940 kalder Stenak konsolideringsperioden. 29 havarme blev afsnøret, hvorved der blev indvundet 8.659 hektar. De fleste projekter fik statsstøtte. Endnu var engarealerne dominerende i de afvandede terræner, men agerjorden vandt frem. Med vedtagelsen af landvindingsloven af 1940 mener Stenak at finde begyndelse til velfærdsfasen frem til 1970. Her måles fremgangen ikke i større nyindvundne arealer, men derimod ved at hidtil halvvilde arealer blev forvandlet til agerjord.

Når Stenak skal gøre inddæmningsregnskabet op, kan han konstatere, at Danmark ved inddæmningerne har lagt godt 1 procent til sit areal. Meget af det indvundne land forblev meget længe andenrangs agerjord, fordi det ikke var muligt at foretage en effektiv afvanding af det nyvundne land. Kun en lille del af det inddæmmede land blev bebygget.

Interessen for inddæmninger var betydelig til frem midt i 1950'erne. Stenak er positiv i sin opgørelse af slutstatus for inddæmningerne, selvom han altså må erkende, at det tog lang tid at opnå gode dyrkningsresultater. Inddæmningerne på øerne har generelt været heldigere end de jyske projekter, hvor man har været plaget af jordens okkerholdighed. Af det inddæmmede land dyrkes ca. 30.000 hektar i dag og giver årligt i gennemsnit 180.000 til 210.000 tønner korn. Det skulle ifølge Stenaks egen beregning være nok til at brødføde 6-700.000 mennesker eller 1/8 af Danmarks befolkning. Omkring 1970 ophørte alle nye initiativer, og der opstod en ganske bred, miljømotiveret uvilje mod landvindingsarbejder af den ene og den anden art.

Stenak vurderer i kapitel 9 de nordfynske inddæmnings kvaliteter som kulturmiljøer, og slår til lyd for, at der væsentligst bør sættes på miljøer, der er rester af landskabsstrukturer fra før 1940. Nogle af disse miljøer burde få støtte til "...målrettet pleje af kulturlandskabets historiske strukturer". Disse strukturer ser forfatteren gerne bevaret som fungerende kulturmiljøer og ikke som museumslandskaber.

Undersøgelsen hviler på et solidt naturvidenskabeligt fundament. Alle anvendte begreber og metoder bliver nøje defineret, ligesom

forfatteren forelægger sit videnskabssyn. Ingen resultater hviler på letfærdige antagelser. Prisen er en vis omstændelighed, som viser den debuterende afhandlingsforfatters iver efter at få fremlagt alle præmisser. Der er gode belæg for undersøgelserne, og der kan gives et kvalificeret bud på den overordnede effekt af de mange bekostelige inddæmningsarbejder. Og det kan påvises, at flere projekter, der i begyndelsen udviste skuffende resultater, fx på grund af for ringe pumpekapacitet, siden kunne forvandles til frugtbar agerjord. Det gode er her, at forfatteren selv kan analysere, og ikke som tidligere landbrugshistorikere behøver at støtte sig til ældre landbrugseksperter's udsagn. En så kvalificeret og konsekvent tværvideenskabelighed mellem historie og et naturvidenskabeligt fag er sjældent set i dansk historieforskning.

Den konsekvent analytiske kulturgeografiske og kartografiske metode har som antydning det lille minus, at bogen taber noget som sammenhængende fortælling. Det skal ikke skygges for, at vi med Stenaks bog har fået standardværket om de danske inddæmnings historie. Og så får man udover de mange kort og grafer også et flot illustrationsmateriale i form af gode farvebilleder og gengivelser af planer og konstruktionstegninger.

Steffen Elmer Jørgensen

Anna Rasmussen: Hylke sogn i det tyvende århundrede. Skanderborg Museumsforening, 2005. 200 s., 195 kr.

Ved første øjekast tager *Hylke sogn i det tyvende århundrede* sig uanselig og – bogstaveligt talt – grå ud; 200 lidt gammeldags og tørt tilrettelagte sider med gamle sort/hvid-fotos, indbundet i softback med sort/hvid-fotos for og bag. Forsidebilledet viser et hul i jorden; et (vistnok kønt) vandhul, men et hul. I bogens kolofon ser man så, at *Hylke sogn i det tyvende århundrede* faktisk er sidste bind i en trilogi, det omfatter bøger om *Hylke sogn i det 18. århundrede* (1980) og *det 19. århundrede* (1985). Det er første tegn på, at skinnet bedrager, for bag den tørre tilrettelægning gemmer sig en grundig bog, skrevet med indlevelse, lune, personlighed, kærlighed og distance til *Hylke sogn*, "en naturskøn, men ellers lidt besværlig frynse på storkommunen Skanderborg" (s. 180).

Bogen indledes med en glimrende introduktion til stedet og tiden (s. 9-25), og udmærker sig i øvrigt ved, hvor det er relevant, med korte og præcise strøg at angive den generelle historiske

ramme, hyppigt på en måde, som umiddelbart angiver de Europa- og Danmarkshistoriske forholds konsekvenser i Hylke sogn, fx i.f.m. 1. verdenskrigs afslutning (s. 80). Eminent i perspektivering fra det nationale til det lokale er kapitlet om 1930'erne (s. 97-130).

Skønt Anna Rasmussen angiveligt har underlagt sig en skrap selvcensur (s. 182), så forholder hun sig dog også kritisk-distancerende til mangt og meget, som fx sognekongen P. J. Christensen, der havde ”hylkerødder, der gik tilbage til urfjeldet” (s. 30), på én gang hårdnakket traditionsbærer og fornyer, og på sognerådets vegne nærig grænsende til det hysteriske i fattigsager. Sognekongen tages op til kritisk og kærlig behandling i adskillige tilfælde (fx s. 30-32, 71-72, 79, 91, 94). I øvrigt lægger forfatterinden ikke skjul på, at hun ikke nærer store sympatier for det i Hylke sogns politiske historie dominerende liberale parti (s. 178-179), men på den anden side heller ikke på, at hun nærer en dyb kærlighed til stedet og dets mennesker (178-181). At forfatteren også har blik for den skæve, gode historie, illustreres bl.a. af en beretning fra de første årtier af 1900-tallet, hvor folk gerne lod deres børn opkalde efter den lokale rigmand, Mads Møller, i håb om at der vankede et sølvkrus eller en sølvske i dåbsgave. Mindre morsomt var det naturligvis for det barn, der blev døbt Madstoline Møllerikke (s. 58).

Der var ikke mange helte i Hylke under besættelsen 1940-1945; bønderne tjente godt, og kun to mænd fra sognet gik ind i modstandsbevægelsen, nemlig præst og førstelærer, den sidste for at ende i Frøslevlejren og derpå vende hjem til et Hylke, der modtog ham med mistænksomhed, thi havde man været jernbanesabotør måtte man være kommunist (s. 116). Til den mere komiske ende af historien hører beretningen om, hvorledes det spareivrige sogneråd ved sendrægtighed gik glip af en betragtelig arv (s. 127-128).

Anna Rasmussens bog handler mere om mennesker end om landbrug og topografi (s. 179), og selvom hun tilsyneladende har udeladt meget for ikke at fornærme ”alt for mange” (s. 182), så er *Hylke sogn i det tyvende århundrede* et glimrende eksempel på, at den man elsker tugter man. Om forfatterindens kærlighed til Hylke sogn lades ingen i tvivl. Det er forfriskende at læse Anna Rasmussens beretning om livet på de grusbanker og ved de vandhuller, der udgør Hylke sogn (s. 181), i en bog, som i det ydre er grå og tør, men i det indre farverig og sprudlende.

Henrik Gjøde Nielsen

Bendt Friis: Esrum Kanal. Pramfart og brændetransport til København. Vandmøller og krudtværk Med bidrag af Svend Balslev, Anders Monrad Møller og Lars Toksvig, Udgivet af Forlaget Esrum Sø 2006, 277 sider, illustreret, 199 kr

1800-tallets danske købstæder fik en betydelig del af deres energibehov dækket ved hjælp af brænde fra skovene. Og eftersom godstransport inden anlægget af jernbaner ved århundredets midte primært havde form af sejlads, var det især kystskovene, der måtte holde for. Også inde i landet fandtes der jo imidlertid betydelige skovstrækninger, hvis indhold af træ efter husdyrgræsningens ophør og den begyndende aktive skovdyrkning var tiltagende. Men for at udnytte denne væsentlige ressource til andet end komfurbrænde og træsko for den omkringboende landbefolkning, måtte brændetransporten effektiviseres. Og i så henseende hed tidens løsen – efter udenlandsk forbillede – kanaler.

Gribskov i Nordsjælland befinder sig en halv snes kilometer fra kysten og var derfor i tiden alt andet end let tilgængelig. Men den ligger ud til den store Esrum Sø, og fra den løber Esrum Å nordpå og ud i Kattegat. Det var derfor nærliggende at anlægge en kanal parallelt med åen, og det var præcis hvad fremsynede mænd – rundt regnet firehundrede af slagsen – gjorde i de første år af 1800-tallet. Så fra 1805 til 1873, da jernbanen mellem Hillerød og Helsingør (og få år senere Gribskovbanen) tog over, var denne Esrum Kanal af vital betydning for hovedstadens energiforsyning.

Fra Esrum Sø sejledes brændet på fladbundede pramme til et sted midtvejs mellem søen og havet, som kaldtes Væltningen. For at kanalen ikke skulle tømme søen havde man opdelt den i to dele: en øvre og en nedre kanal. Og fra prammene på den øvre kanal blev brændet så her væltet ned på ventende pramme på den nedre, for at blive trukket videre ud mod Dronningmølle, hvor små sejlskibe ventede på at sejle det til København.

Historien om dette fantastiske anlæg fascinerede livet igennem juristen Bendt Friis, som fra sin barndoms somre i Villingebæk ved selvsyn kendte til de skjulte rester af den gamle kanal. Han begyndte derfor at samle materiale om kanalens historie, og med tiden resulterede indsamlingen i det manuskript, der her er udgivet posthumt og forsynet med en række mindre, supplerende bidrag.

Det er der kommet en meget smuk bog ud af. Den er vel illustreret, og gennem den meget kildenære tekst, som for lange passagers vedkommende består af ordrette citater, får man

glimrende dokumentation for ikke alene anlægsfasen og brændeflådningsmen eksempelvis også den krudtmølle og de søndagsudflugter, der knyttede sig til kanalen. For den professionelle læser kunne det have været ønskeligt med præcise kildehenvisninger, således at de enkelte tekster umiddelbart havde kunnet identificeres. Men denne indvending ændrer ikke ved, at bogen om Esrom Kanal tjener medudgiveren Frederiksborg Amts Historiske Samfund til ære, og at dens udgivelse var et glimrende valg som fejring af samfundets 100 års jubilæum.

Bo Fritzboeger

De fynske diger og hegn & kulturmiljøet udg. af Kulturmiljøråd Fyn, 57 s., 50 kr.

I slutningen af 2005 præsenterede Kulturmiljøråd Fyn publikation nr. to i skriferækken: "Fynske Kulturmiljøer". Første udgivelse gjaldt præsentationen af de fynske skove og deres historiske og nutidige kulturmiljøer. Nu er turen så kommet til øens diger og hegn. Valget af emne er ikke tilfældigt. På Fyn findes endnu en række forskellige hegn, jord- og stendiger, men her, som overalt i landet, er de under voldsomt pres; på trods af den generelle beskyttelse, som også kom digerne til gavn med vedtagelsen af naturbeskyttelsesloven i 1992.

Den lille bog er således tænkt både som oplysning og et forsvar for de kulturhistoriske værdier, som går tabt, hver dag et dige pløjes ned eller et levende hegn gennembrydes. Især digerne generer det moderne landbrugs behov for store, åbne arealer, og i det sidste af bogens otte kapitler fastslår en af bogens forfattere, kulturhistoriker ved Fyns Amt, Ellen Warring, at ca. 70 % af øens diger er forsvundet siden 1880. Et tal, som næppe er mindre på landsplan.

Med tanke på digeadministrationens kommende overgang til kommunerne, og de nye forvaltningsmæssige udfordringer, det medfører, er der således al mulig grund til at gøre opmærksom på skellenes vigende synlighed og vigtige kulturhistorie.

"De fynske diger og hegn" kan anbefales til alle også ikke-fynboer, som fra fagfolks hånd ønsker at vide noget mere om et årtusindgammelt landskabslement, der mange steder er i fare for at forsvinde. Men man skal gøre sig klart, at bogen naturligvis tager sit udspring i forfatterens hjemlige muld.

Til sidst et lille strukturelt suk. Bogen er opbygget således, at digernes typologi bestemmes i første kapitel, mens de historiske overblik leveres i kapitel to og tre. Herefter skrides der over

til fire temakapitler, der behandler henholdsvis de fynske tang-, sten-, skov-, og kirkediger, før der afsluttes med et sidste kapitel om digernes beskyttelse. Måske kan det ikke undgås, men læses bogen ud i et, sidder man tilbage med det indtryk, at selv om kapitlerne alle er informative, så var der godt nok en hel del gentagelser. Og det er synd, for bogen tjener som sagt et både godt og nødvendigt formål.

Henrik Hvid Dalnæs

Niels M. Probst: Niels Juel. Vor største flådefører. Forsvarshistoriske Skrifter nr. 2. Statens Forsvarshistoriske Museum, København 2005, 132 s., 200 kr.

At Niels Juel (1629-1697) er Danmark-Norges største flådefører, kan man ikke bestride. Og nu er dette faktum blevet stærkt underbygget ved udgivelsen af Niels M. Probsts bog. Den giver en glimrende fremstilling af søhelten og hans tid.

Niels Juel gjorde som helt ung tjeneste i seks år i den nederlandske orlogsflåde, blandt andet under den første engelsk-nederlandske krig 1652-1654. Her vandt han værdifulde praktiske erfaringer med de nyeste strategier og taktikker til søs.

Kort efter hjemkomsten blev den ganske unge mand i 1657 udnævnt til admiral med ansvar for hele Holmen. En særdeles vigtig post under de tilstødende svenskekrige. Det var imidlertid som sejlsende admiral, at Niels Juel vandt sig sin umiddelbare berømmelse, især under Skånske Krig med de to helt afgørende sejre i søslagene mod den svenske flåde den 1. juni 1676 ved Øland og den 1. juli 1677 i Køge Bugt (eller rettere mellem Stevns og Falsterbo). Disse to imponerende sejre sikrede søherredømmet i Østersøen.

Efter fredsslutningen i 1679 blev Niels Juel den dansk-norske flådes øverste chef, og nu kom hans organisatoriske evner til deres fulde ret, ikke mindst indenfor skibsbyggeriet. Dette sidste aspekt har ikke tidligere været genstand for dybgående behandling. Men allerede i Niels M. Probsts relativt kortfattede behandling får man overbevisende indtryk af, at Niels Juels indflydelse på skibsbyggeriet og skibskonstruktionen var dybtgående og gunstig. Han advokerede for den engelske byggemåde (som afløsning for den nederlandske), hvilket betød relativt store fartøjer, fx i skikkelse af den kommandoskibstype, som viste sig særlig velegnet i danske farvande:

den store todækker med et mere velbalanceret forhold mellem deplacement og artillerivægt end i tidligere skibstyper.

Hermed er vi inde på Probsts specialområder, som fortjenstfuldt adskiller hans fremstilling fra tidligere forskning, først og fremmest Jørgen H. Barfods store standardbiografi fra 1977 om Niels Juel. Probst betjener sig i høj grad af nyere forskningsresultater vedrørende deplacementsberegninger for orlogsskibene, beregning af artillerieffekt (summen af kalibrene i pund af et skibs artilleriarmering) og skibssikografi.

Bogen giver også en klar fornemmelse af Niels Juels egne enestående evner og forståelse for søkrigens strategi og taktik. Men samtidig for betydningen af tilstedeværelsen af veltrænede og effektive skibschefer og mandskaber, som generelt var deres svenske modstandere overlegne.

Fremstillingen er kronologisk disponeret og ganske velskrevet. Illustrationerne er velvalgte, og der er tilpas mange af dem. Derimod virker notehenvisningerne noget tilfældige, idet der kun er ganske få af dem, og det ikke er til at afgøre, hvorfor der i nogle tilfælde er anbragt en notehenvielse, men ikke i andre. Et lignende kritikpunkt angår den mildest talt svingende praksis med hensyn til oplysninger om billedernes ophavsmænd og proveniens. Af hensyn til mange af læserne burde nok være forklaret visse specialudtryk som fx defensionsskib og watterkonvoy.

Alt i alt er der ikke desto mindre tale om en meget kompetent fremstilling, der kloget koncentrerer sig om at fremlægge nye forskningsresultater og tolkninger på den plads, der er til målt. Desuden giver bogen udmærket besked om Niels Juels sømilitære karriere og epokens søkrigshistorie i almindelighed. Derimod må man gå til andre værker for at finde oplysning om den store søhelts administrative virke og hans private liv.

Erik Gøbel

Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordlesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse. Bind I-II. Historisk Samfund for Sønderjylland 2005, 1030 s., 375 kr.

Hans Schultz Hansen kroner med udgivelsen sin forskning om de nationale bevægelser i her-tugdømmet Slesvig i det 19. århundrede. Forud ligger bl.a. guldmedaljeafhandling og ph.d.-af-

handling om den danske bevægelse. I disputatsen analyseres hjemmetyskhedens opståen og udvikling i Nordlesvig fra 1840-1867. En hjemmetysker beskrives som en indfødt, tysk-sindet nordlesviger, der oftest taler sønderjysk i hjemmet. Begrebet hjemmetysker bliver anvendt fuldstændig neutralt uden de negative konnotationer, som dansk historieskrivning ellers har knyttet til begrebet. Værkets kronologiske afgrænsning er fra de nationale modsætningsers udbrud til Nordlesvigs indlemmelse i Preussen. For at forstå forudsætningerne trækkes detaljerede linier tilbage til omkring 1800. Vi hører naturligvis om de slesvig-holstenske koryfæer udgået fra Kiels universitet såsom Friedrich Christoph Dahlmann og Nicolaus Falck samt ikke mindst Uwe Jens Lornsen og hans forslag til en fri forfatning for et samlet Slesvig-Holsten. Vi følger bevægelsens udvikling fra de første spæde tiltag over slesvig-holstensk liberalisme frem til den overspændte nationalliberalisme. I forbindelse med nationalliberalismen redegøres der også for de – ja undskyld mig - kitschede og nyopfundne nationale symboler som Dobbelttegen, den blå-hvide-røde fane, hymnen "Schleswig-Holstein, meerumschlungen", og det tvivlsomme, men politisk stærke slagord "Up ewig ungedeelt".

For hele perioden demonstrerer forfatteren sit overblik ved at relatere udviklingen i Nordlesvig til udviklingen i de nationale frigørelsesbevægelser, der spirede frem i Europa. I kraft af en solid teoretisk ramme lånt fra de senere årtiers forskning i nationale frigørelsesbevægelser lykkes også perspektivering. De fokusområder, der behandles, er hjemmetyskernes og Slesvig-Holstens samhörighed og selvstændighed, deres forhold til Tysklands enhed, modernisering af samfundet samt mobiliseringen af bevægelsen. En tilgang, der er inspireret af den tjekiske historiker Miroslav Hrochs faseinddeling af udviklingsforløbet for nationale bevægelser. Hrochs og andre mere teoretisk funderede forskere inddrages som inspirationskilder, men de fungerer ikke som spændetrøje. Der er således ikke tale om at præsentere nye teoretiske indfaldsvinkler til forskningen i frigørelsesbevægelser. Ikke desto mindre demonstreres der i disputatsen netop, hvor vigtig denne overbygning er for at kunne opstille relevante og bæredygtige historiske problemstillinger på højeste niveau. Det føles ikke som noget metodisk problem, når de generelle teorier kommer til kort over for forfatterens skarpe analyser. Ofte ser man disputatser, der ikke helt magter at forene mere teoretiske tilgangsvinkler og møjsommelige arkivstudier. Den vanskelige kunst løses på ypperligste vis, og der er lagt sjæl og ildhu i arkivstudierne.

Hans Schultz Hansen er Statens Arkivers forskningsleder, og han demonstrerer på fornemste vis sin fulde fortrolighed med arkiverdenen. Han er ikke blot på hjemmebane, når det gælder Landsarkivet for Sønderjylland og Rigsarkivet, men også når det gælder arkivstudier i sønderjyske lokalarkiver, og frem for alt på Landesarchiv Schleswig-Holstein. Det vidner om en arbejdsindsats, der for de fleste ville kræve indtil flere liv. De selvstændige analyser samler sig om, hvorledes den slesvig-holstenske ideologi fæstede rod i Nordslesvig, med opfattelsen af hertugdømmernes nære samhørighed, deres selvstændighed i forhold til kongeriget og striden om arvet til hertugdømmerne. Hertil kommer ikke mindst at bevægelsens udbredelse og sociale sammensætning blotlægges. Det sker væsentligst ved en systematisk gennemgang af de slesvig-holstenske ønsker og krav således som de fremstod ved indsamling af underskrifter til fordel for bestemte standpunkter. Adresser og petitioner må enkeltvis siges at have en tvivlsom kildeværdi, men når de som her i stort antal er minutiøst gennemgået, bliver de komplekse problemstillinger besvaret ud fra en solid empirisk forankring. Suppleret med en imponerende gennemgang af foreningsarkiver, den slesvig-holstenske lokalpresse samt en veludviklet sporsans for, hvor der findes yderligere oplysninger om bevægelsen i de vidt forgrene offentlige myndighedsarkiver, tegnes der et levende og overbevisende billede.

Den slesvig-holstenske bevægelse fremstår i Nordslesvig som velorganiseret, men på ingen måde som en massebevægelse. Forfatteren lægger afstand til den traditionelle opfattelse af bevægelsen som en honoratiore-bevægelse og kan for købstæderne også dokumentere, at bevægelsen havde en ganske differentieret social sammensætning. På landet havde bevægelsen svært ved at finde fodfæste uden for de store gårde og hos erhvervsgrupper, hvis økonomiske interesser var orienteret imod syd. I Nordslesvig forblev bevægelsen samlet set et mindretal set i forhold til kongetro og slesvigsktænkende bønder og småfolk på landet. Den slesvig-holstenske bevægelse er set i det perspektiv repræsentant for den politiske og økonomiske modernitet. Selvom det er i det ovenfor skildrede, at den stærkeste forskningsindsats ligger, er det nok den mere lettilgængelige redegørelse for de augustenburgske hertugers arvekrav – både Christian August og sønnen prins Friedrich, der vil interessere et større publikum. Den problemstilling er umiddelbart så spændende og leveres så levende, at man bliver helt oplugtet af det særegne univers. Det skal dog pointeres, at det netop er bogens store fortjeneste, at augustenburgernes virke ses i samspil med den kol-

lektive biografi, som leveres af hele den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig. På trods af augustenburgernes ihærdige forsøg på at sætte sig i spidsen for bevægelsen, giver analyserne mere næring til den antagelse, at de hertugelige bånd mere svækkede bevægelsen end gavnet den. At man i Danmark overvurderede augustenburgernes betydning for slesvig-holstenerne, er der ingen tvivl om. Den augustenburgske bevægelse var i 1848 ikke opstandens drivende kraft, men blev dens mest prominente ofre som forfatteren elegant formulerer det. De efterhånden relativt få, der i historieundervisningen har stiftet bekendtskab med Christian August og broderen Prinsen af Nør – leder forgæves efter de genkendelige skurkeportrætter. Selv om den politiske natpotte nævnes, hvor der i bunden ses et billede af de to brødre under galgen med indskriften: *"I to forrædere ere tilvisse, derfor alle danske nu på jer må pisse"* så udelades denne oplagte illustrationsmulighed. Måske fordi Hans Schultz Hansens nuancerede argumentationsrækker omkring augustenburgerne ikke går i spænd med et sådant primitivt billede. Ikke mange ville have kunnet modstå fristelsen til at bringe illustrationen.

Efter det europæiske "folkeforår" i slutningen af 1840'erne fulgte de kommende årtiers reaktionære bestræbelser fra de højkonervative kredse, der hårdt bekæmpede de demokratiske og/eller nationale bevægelser. I 1863-66 var det prins Friederich, der vejrede morgenluft for den augustenburgske sag, ikke mindst da kredsen af hjemmetyskere efter 1850 var blevet mere konservativ. Det er spændende læsning at følge den bevidste brug af agenter og forsøg på at købe sig til goodwill, som blev udøvet. På trods af de store anstrengelser blev tilslutningen ikke imponerende. I byerne lykkedes det godt nok Friederich at blive hyldet som hertug – vel og mærke først efter at Preussen og Østrig havde erobret Slesvig i 1864. Men da Bismarck ønskede det anderledes, blev resultatet, at Slesvig-Holsten i 1867 blot blev en preussisk provins. Frem til 1866 var et flertal af hjemmetyskerne stærkt imod en sådan løsning og ønskede et selvstændigt Slesvig-Holsten. Frygten for en folkeafstemning om national tilknytning drev hjemmetyskheden i Nordslesvig i armene på Bismarck. En afstemning ville have delt Slesvig omtrent efter 1920-grænsen. At selv Bismarck og det augustenburgske hus tidligere havde været inde på at afstå dele af Nordslesvig til Danmark var ikke alment kendt i samtiden. Spørgsmålet om at dele Slesvig efter nationalt sindelag er et interessant deleme i afhandlingen, men det overgås af den sobre redegørelse for, at der både blandt hjemmetyskerne og flertalsbefolkningen herskede et stærkt

ønske om slesvigsk selvstændighed. Men i takt med at de storpolitiske begivenheder spidsede til, forsvandt muligheden. Selvom det ikke direkte er afhandlingens emne, så bestyrker læsningen opfattelsen af – den danske helstatspolitik og senere Ejderpolitik som ganske forføjlet og uden realitetssans. Man bliver helt vakt som slesviger af at læse afhandlingen, hvilket sikkert vil glæde forfatteren.

Værket er både velskrevet og spændende. Desto mere ærgerligt er det, at disputatsens udstyr ikke lever op til det fremragende indhold. Efter at have læst dette hovedværk undrer det, at indholdsfortegnelsen er så summarisk, som tilfældet er. Det gør det vanskeligt at manøvrere rundt i værket, og det gør det unødvendigt vanskeligt at genfinde specifikke passager. Lidt hjælp er der dog at finde i de eksemplariske sammenfatninger efter de fire hovedafsnit. Når der faktisk er underoverskrifter i værket, hvorfor har vi så ikke fået dem med i indholdsfortegnelsen? Det tilhørende navne- og stedregister på 24 sider er derimod generelt udmærket, men enkelte personoplysninger kunne være fulgt nærmere. Fx kunne en aktuar Carstens i Augustenborg uden store anstrengelser være sporet til, Johan Georg Carstens (1805-1877) født i Ærøskøbing. Apropos Ærø så bliver denne del af Slesvig lidt stedmoderligt behandlet i afhandlingen. Det hedder fx s. 344, at der ikke i marts 1848 eller senere i revolutionsårene var slesvigholstensk aktivitet. Ikke desto mindre udgav den fanatiske dansksindede præst i Marstal P.C.J. Rasmussen i februar 1849 en lille bog, hvor det i indledningen hedder "*Løgnet og Bagvaskelsen, Slesvigholstenernes troe Medstridere og Medforbundne, have ogsaa gjort deres Bedste blandt os...*" Om ikke andet var det da værd at undersøge præstens påstand. Af andre småting kan nævnes, at forfatterens flere gange nævner Sydals, men det er vel ikke noget juridisk eller andet begreb i 1800-tallet. Sandsynligvis er forfatterens udmærker klar over denne anakronisme – for Sydals optræder heller ikke i navne- og stedregistret. Flere steder sker der en voldsom opbobling af navne, steder og erhverv, hvilket går ud over det sproglige flow. Fx på side 208-210 som nærmest kun består af opremnelser af medlemmer i slesvigholstenske foreninger og borgerforeninger. Det kunne præsenteres mere elegant eller forvises til et bilag. I selve teksten savnes derimod kort med geografiske angivelser. Det kan ikke være rimeligt, at man skal sidde med topografisk atlas for at få styr på flere af de nævnte lokaliteterne. Flere illustrationer, hvoraf man i dag ville forvente nogle i farver, ville også have gjort værket mere tidsvarende. Billedteksterne til de for få illustrationer fejler intet, men flere af billedgengivel-

serne står ikke skarpt nok. Den fremførte kritik af indpakningen kunne være lige gyldig, hvis der var tale om ren kosmetik, men min pointe er, at de fremførte mangler går ud over værkets umiddelbare tilgængelighed – og reducerer den potentielle læserkreds. Det er både synd og skam for efter at have læst de mange sider, er man blevet klogere. Ikke blot på de komplicerede spørgsmål om hjemmetyskheden 1840-1867, men også på sørgeligt aktuelle emner som mindretalskonflikter og ikke mindst magtpolitiske sammenhænge.

Peter Fransen

Lars Bisgaard, Michael Bregnsbo, Finn Stendal Pedersen og Aage Trommer (red.) *Krig fra Først til Sidst: Festskrift til Knud J.V. Jespersen*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2006. 348 sider, 350 kr.

Festskriftet, der er skrevet, samlet og publiceret i anledning af Knud J.V. Jespersens pensionering fra sit professorat ved Syddansk Universitet tidligere i år, indledes meget passende med Jesper Carlsens lille, men oplysende, biografi 'En historiker i universitetets og Hendes Majestæt Dronningens tjeneste'. Heri redegør Carlsen for festens genstands rosværdige indsats for militærhistorien i en tid, hvor dens stjerne – i hvert fald i de første mange år – ikke stod højt på det danske akademiske firmament. Knud Jespersen beskrives her i sine egenskaber af såvel forsker, underviser og kollega som kongelig ordenshistoriograf. Det er en kort og god biografi ledsaget af glimrende fotos af Jespersen – som altid stilfuldt påklædt til den til enhver tid aktuelle højtidelige begivenhed.

I sit indlæg 'Om opdragelse til borger og soldat' skriver Signe Isager om Xenofons vurdering af den militære opdragelses betydning for det demokratiske samfund med den persiske kongesøn Kyros' opvækst som udgangspunktet. Isager viderebringer den såkaldte Kyropædis anvisninger på 'livslang læring', som det sikkert ville hedde i dag, startende med den før-militære uddannelse af drenge, fulgt af egentlig militær træning af unge og voksne samt de noget ældre mænds blivende tilknytning til statens militære organisationer. Der er tale om en oplæring i kampteknikker såvel som statens mere fredelige anliggender og sociale konstruktion. Kyropædien, der blev oversat til dansk i 1766, beskrives som eksempel på nytteværdien

af en bredt favnende militær skoling med udgangspunkt i statens forsvarsbehov til gavn for konge og borgere og dermed for landet. Man fornemmer parallellen til Machiavellis tese om, at 'gode love og gode våben er grundlaget for enhver stat, for uden gode våben findes der ingen gode love, og hvor der er gode våben følger de gode love af sig selv'.¹

Tønnes Bekker-Nielsen beretter om Taciti afsky for de selvpromoverende prætorianerpræfekter, hvis eksempel gerne skulle afskrække læserne fra lignende egoisme i magt- og moralsspørgsmål. Bekker-Nielsen gør opmærksom på det samtidshistoriske aspekt hos Tacitus, hvad der – bemærker han – ikke på nogen måde forringer beskrivelsernes værdi som kildekrifter; bl.a. finder han i *Annales*, hvor Tacitus skriver om Domitians sidste regeringsår, et værdifuldt supplement til en ellers noget dunkel historie.

Kurt Villads Jensen antyder i sit indlæg, at der er tale om en 'militær revolution' omkring år 1200 af en kaliber svarende til den, der kendetegner Den Militære Revolution i det 16. og 17. århundrede. Han underbygger denne teori med en beskrivelse af den teknologiske udvikling på militære kerneområder: artilleriets kastemaskiner og ingeniørvæsenets belejrings-tårne, miner og murbrydere. At en 'militær revolution' også kræver sideløbende udvikling i den militære organisation og doktrin beskrives ikke nærmere i indlægget; men da militærteknologiske ændringer altid går hånd i hånd med udviklingen på disse to områder, kan vi vel antage, at de er implicit tilstede. Jensen trækker linier tilbage til Vegetius, men påpeger også de nordiske kilders forankring i den større europæiske sammenhæng. Han beskriver i forbindelse med den anvendte teknik de respektive fordele ved de forskellige konstruktioner af kastemaskiner – torsion og kontravægt. Hvad ingeniørvirksomheden angår får vi redegørelser for konstruktion og virkemåde for væddere og de tilhørende 'skildpadder', der som små, men holdbare, tage skulle beskytte rambukpersonellet mod stenkast, pile og anden beskydning fra den fæstning vædderne var indsat for at slå hul på. Kurt Villads Jensen giver en – pladsen taget i betragtning – forholdsvis fyldig skildring af minørernes virksomhed og af belejringtårnernes funktion og konstruktion. Endelig er det værd at nævne, at man efter endt læsning er blevet beriget med viden om en terminologi, der for mange nok ellers ville være forblevet et dunkelt kodesprog.

At krigen er et anliggende, hvor kongemagt, adel og andre folk af stand spiller – eller gerne vil spille – en iøjnefaldende rolle, sættes i relief af to meget oplysende indlæg. Gunner Lind giver læseren en fin orientering om den, i forhold

til fx Prøjsen, forholdsvis egalitære struktur af det danske officerskorps i enevældens Danmark-Norge, og Heinz Durcharadt beskriver levende Habsburgernes kujonagtige flugt under den sidste store tyrkerbelejring af Wien i 1683, hvor det overlodes til prins Eugen af Savoyen og kong Sobiesky of Polen m.fl. at rage kastanjerne ud af ilden. Kejserens noget mangelfulde varetagelse af sin primære pligt som folkets beskytter sætter Durcharadt i relief ved sin træfende beskrivelse af sejrsmedaljen, der på averssen prydes af kejser Leopold i triumfatorpositur og kun på bagsiden har portrætteret de øvrige ikke-tyrkiske hovedpersoner.

Forholdene i Østeuropa tages under kyndig behandling i et indlæg af Erik Kulavig om Leningrads belejring under Den Store Fædrelandskrig. Han gør her op med myten om folkets patriotiske sindelag og det nære bånd mellem parti, diktator og folk. Hans kilder taler om regimets yderst hårdhændede bekæmpelse af ethvert tilløb til systemkritik og en udbredt defaitisme blandt byens borgere som følge af den alvorlige hungerssituation, der i flere tilfælde førte til kanibalisme.

Kay Lundgren-Nielsens giver en redegørelse for general Jaruzelskis periode og indførelsen af krigstilsatand i Polen i 1981 samt den langsomme men sikre kollaps af det sovjetiske styres indflydelse og det polske arbejderpartis nationale overherredømme. Han udvider også læserens forståelse for personen Jaruzelski gennem en beskrivelse af hans familieforhold, opvækst og karriere under og efter Anden Verdenskrig.

Festskriftet indeholder herudover en række andre indlæg med krigen som omdrejningspunkt samt nogle stykker, hvor denne ikke spiller nogen hovedrolle, heriblandt Helge Gamraths informative skildring af den europæiske hovedstads oprindelse i det middelalderlige Italien.

Festskriftet er en vellykket hyldest til en person, der har viet hovedparten af sit professionelle liv til krigshistorien og dermed været stærkt medvirkende til dens overlevelse og styrkelse i en periode, hvor den var lidet agtet. Det er tillige et værk, der giver den ikke-specialiserede læser nogle gode indgange til en række betydningsfulde krigshistoriske temaer, som frister til videre fordybelse.

Kjeld Galster

Noter

¹ Nicolo Machiavelli, *Fyrsten*, xii.

Karin Bang: "Denne yndige lille By." Peter Nansen og Mariager. Lokal Arkivet Mariager, 2006. 84 s. 80 kr.

"Denne yndige lille By" er skrevet af mag.art. i litteraturvidenskab, ph.d. Karin Bang, Center for Østrigsk-Nordiske Kulturstudier ved Roskilde Universitetscenter. Karin Bang har gennem længere tid arbejdet på en biografi om kulturpersonligheden, forlagsdirektøren, forfatteren og journalisten Peter Nansen, og da Peter Nansen i sommeren 1916 og 1918 opholdt sig i Mariager, henvendte Karin Bang sig til det stedlige lokalhistoriske arkiv, som kunne bidrage med såvel billedmateriale som adskillige interessante oplysninger, som, sammenkoblet med breve til og fra Peter Nansen i Det Kongelige Bibliotek, viste sig at kunne bære en selvstændig publikation. En velillustreret publikation, som indeholder artige sager.

Bogen indledes, ligesom Peter Nansens ophold i Mariager, med en notits i Mariager Avis, den 2. juni 1916, af hvilken det fremgår, at den forhenværende direktør for Gyldendal påtænker at tage sommerophold i Mariager (s. 7). Derpå indlemmes læseren, og Nansen, i den lille bys "meget begrænsede galleri" af borgere (s. 15-18), hvor særligt lægefamilien Holm kom til at spille en rolle. Ægteparret Holm havde gjort sig bemærkede i studentersamfundskredse i København, og medbragte lidt provokerende vaner derfra. Parret var medlemmer af byens læseselskab, hvor de opfattede sig selv som et revolutionsparti, og kaldte sig anarkisterne. Kosteligt er fotografiet (s. 15) af en sommerfrokost i læge Holms have. Et andet lokalhistorisk billede af tiden i Mariager gives i beskrivelsen af pastor Schrøder, ægteparret Holms mod-sætning. Schrøder, kendt for at tage sig af de fattigste i sognet (s. 9), havde en del sammenstød med byens borgere, bl.a. ægteparret Holm. Schrøder var først og fremmest kirkens mand, og da han i en begravelsestale anførte, at afdødes sjæl havde været "forpestet og besudlet af det skidne og ugudelige tøjleri," som de væmmelige fritænkere sendte ud, fik det fru Holm til at vende sig mod sin mand med et udtryk af ubehag i ansigtet, hvilket fik Schrøder til at true med at vise fru Holm ud af kirken. Da fru Holm senere uden for kirken hilste på præsten, fik det denne til at fare rasende frem mod hende "med løftet paraply" (s.43).

Hvad Peter Nansen angår, så giver fremstillingen ikke blot et billede af dennes ophold i byen, men også af hovedpersonens personlighed. Nansen havde ved sin ankomst til Mariager længe været morfinist, og formåede under sit ophold at få læge Holm til fremtidigt at fungere som leverandør af den farlige vare. På apoteket

i Mariager gjorde de aldrig vrøvl over hverken lægens eller lægefruens bestillinger, som efter opholdet blev ekspederet videre til Nansen i København (s. 22-23). Nansen havde opgivet ethvert håb om at slippe ud af misbruget, også under sit næste ophold i Mariager i sommeren 1918, og var da tydeligt præget af sin vane, og døden nær. Under en af sine gåture stødte han på den lokale original, Madam Tosse Pedersen, som ved mødet udbrød: "Men Gud Fader bevarer, hvor De ser ud. De kan da ikke leve længe." Til det bemærkede Nansen: "Jeg vilde sgu gerne snyde Kællingen" (s.33). Det gjorde han ikke. Den 31. juli 1918 kl. 12.30 sov Peter Nansen roligt ind i døden på Afholds- og Højskolehotellet i Mariager. Kulturpersonlighedens bortgang i Mariager fik den lille jyske by på Danmarks-kortet. Således telegraferede en københavnsk rigmand til byens gartner, og bad denne lægge for 100 kr. roser på Nansens kiste; så mange roser havde gartneren slet ikke (s. 38). Ikke desto mindre forlod Peter Nansens kiste en blomstersmykket by, hvor han i øvrigt havde udtrykt ønske om at blive begravet (s. 40).

Mariager havde virket inspirerende på Nansen. Hans sidste skuespil, enakteren "Udsigtsbænken," blev skrevet i Mariager i sommeren 1918, og hentede såvel person- som landsskabs-motiver fra byen og egnen. Skuespillet blev anbefalet til opførelse på Det Kongelige Teater, men blev aldrig hverken opført eller udgivet. Udgivelsen sker nu, idet bogens sidste del (s.45-83) gengiver manuskriptet, der således med 90 års forsinkelse publiceres.

Der er meget at hente for læserne i "Denne yndige lille By," hvad enten man interesserer sig for dansk litteratur- og teaterhistorie, for kulturpersonligheden Peter Nansen, for det bedre købstadsborgerskab i en dansk provinsby i de første årtier af 1900-tallet, i hvilken sammenhæng Mariager næppe har adskilt sig syn-deligt fra andre byer, eller for læsere med interesse i Mariagers lokalhistorie. Det er en meget anbefalelsesværdig bog, Karin Bang har skrevet.

Henrik Gjøde Nielsen

Else Trangbæk: Kvindernes idræt – Fra rødder til top. Gyldendal, 286 sider, ill., 329 kr.

"Hvis man vil forstå et folks politiske og moralske stade må man spørge om, hvilken plads kvinderne indtager". Med dette citat fra The Women's Question fra 1884 indleder idrætshistorikeren Else Trangbæk sin bog "Kvindernes

idræt – Fra rødder til top. Det er et interessant spørgsmål, som har relevans – også i dag. I kvindernes kamp for frihed og lighed, har idrætten – og med dens opfattelse af køn og krop – spillet en stor rolle. Hvilken plads har kvinder egentligt indtaget i Danmark, og hvordan ser det egentlig ud i dag – set med idrættens briller?

Else Trangbæks tilgang er bred og kronologisk, dog med hovedvægten på tiden før 1945. Hun trækker i bogen på mange års forskning og skribentvirksomhed indenfor den idræthistoriske genre, med et stort engagement for især kvindeidrættens historie. Det er der kommet en både spændende og læseværdig bog ud af. Det er mange tråde, som skal – og bliver – samlet, og som præsenteres i en form, der også med stort udbytte kan læses af andre end hardcore idræthistorikere med hang til kvindepolitiske spørgsmål. Dog kunne de seks hovedkapitler, som bogen er opbygget efter, have vundet i klarhed, hvis der i begyndelsen af hvert kapitel var angivet årstal for den pågældende periode.

Else Trangbæk benytter bogen igennem to fortællervinkler. Den ene fortællervinkel er overordnet samfundshistorisk, hvor fremkomsten af det moderne samfund – og med det naturvidenskabens konstruktion af kvindekvænet, sættes overfor tidens ideologiske og politiske anskuelser. Alt sammen underbygget af statistik og fakta, hvor sådanne er til stede. Her demonstrerer Else Trangbæk stort overblik og viden. Men Else Trangbæk vil mere end det.

I den anden fortællervinkel ses den samme historie ud fra idrætskvindernes personlige og livshistoriske erfaringer, det er trods alt enkeltindivider, kvinder såvel som mænd, som bærer den historiske proces frem.

Fremstillingsmæssigt er de ”store” historier således krydret – eller perspektiveret om man vil – med biografiske fortællinger om kvindeidrættens aktører. Else Trangbæks sondring mellem aktørerne som henholdsvis kulturbyggere, pionerer eller kulturbærere er i mine øjne lidt problematisk og måske overflødig, da alle centrale historiske aktører vel på samme tid er kulturbærere og kulturbyggere. Men hun har en vigtig pointe i, at det er i samspillet mellem disse kulturbærere, og kulturbyggere og det omgivende samfund, at den historiske dynamik opstår.

Under alle omstændigheder er det i behandlingen af det biografiske materiale, at bogen har sin største styrke. Foruden de kvindelige ildsjæle har Else Trangbæk også blik for de centrale mandlige aktører.

Mændene først: Lægen A. G. Drachmann og gymnastikpædagogen Paul Petersen beskrives som henholdsvis kulturbyggere og gymnastikpionerer. Drachmann fik sin store betydning

ved sin indsats for at højne de unge pigers sundhed, midlet var fysisk aktivitet og frisk luft. På sit Institut for Medicinsk Gymnastik i 1859 og Institut for Medicinsk og Ortopædisk- og Udviklingsgymnastik, blev nye generationer af lærerinder uddannet, parate til at virke for unge kvinders sundhed i det danske skolesystem. Paul Petersen, der er blevet kaldt ”den danske kvindegymnastiks fader”, uddannede fra 1878 mange gymnastiklærerinder til det danske skolesystem i sit ”Institut for dansk Kvindegymnastik”. I 1899 var 32 ansatte lærerinder i København uddannet på hans institut. Skolelederen Nathalie Zahle var så begejstret for Paul Petersen gymnastik, at hun ansatte ham på sin skole og sendte flere af sine gymnastiklærerinder på kurser hos ham.

Med den betydning, Else Trangbæk tildeler disse mænd, havde de dog fortjent at blive afbilledet i bogen på lige fod med de kvindelige aktører. På nær disse enkelte haner er det de kvindelige idrætsledere og idrætsfolk, som sætter dagsordenen i kvindeidrættens historie. I flæng kan nævnes den svenske idrætsdirektør Sally Högström, der på Vallekilde og Askov højskoler fik stor betydning for kvindegymnastikken i Danmark, Ingeborg Schrøder (senere gift med Jacob Appel), der måtte kæmpe mod fordommene om kvinder og idræt i det grundtvigske højskolemiljø. Også gymnastikpædagogen Agnete Bertram, forstanderparret fra Snoghøj Gymnastikhøjskole, Jørgine Abildgaard og Anna Krogh, den finsk-svenske gymnastikpædagog Elli Björkstén og den nylig afdøde gymnastikpædagog Helle Gotved og deres livshistorier bliver sat ind den overordnede historie.

I disse afsnit får Else Trangbæk ikke kun vist højskolebevægelsens store betydning for kvindegymnastikkens gennembrud i Danmark, men også de mange tråde, der kan trækkes mellem enkeltpersoner, institutioner og institutter i det kvindepolitiske landskab. Heldigvis har Else Trangbæk også blik for de almindelige kvinder, dem som der var flest af, og gennem interviews lader hun også disse kvinder få mæle. Else Trangbæk kommer på den måde langt omkring i det danske samfund, fra højskolemiljøet til de frembrusende kulturradikale miljøer, over de naturvidenskabelige miljøer til kvindesagsforkæmperne i Dansk Kvindesamfund.

Efter i bogens to første tredjedele at have gjort rede for gymnastikkens og sportens betydning for kvinders vej til at blive medborgere, få en uddannelse, en profession, beskriver – og problematiserer – Else Trangbæk i bogens sidste tredjedel udviklingen frem til i dag. Selv om der allerede i 1930’erne procentvis var mange kvinder, der dyrkede idræt, stiger tallet alligevel markant i løbet af 1970’erne og 1980’erne

både i den organiserede og ikke-organiserede idræt, og i dag er der lige så mange kvinder som mænd, der dyrker idræt. Tilsyneladende har kvinderne vundet frem på næsten alle områder af de tidligere mandsdominerede idrætsområder - såvel i eliten og konkurrencesporten som i den mere motionsprægede breddeidræt. Men Else Trangbæk mener ikke, at der grund til kun at juble, for når det kommer til kvinder i de ledende poster indenfor idrætsorganisationerne, er de fraværende. Og det i særlig grad i DIF, Else Trangbæks egen organisation, hvor der foruden hende selv kun er en anden kvinde repræsenteret i bestyrelsen.

Således rummer kvindeidrætten på den ene side en stolt historie om kvinders vej til medborgerskab, og på den anden side en mindre stolt historie om kvinders fravær i de øverste ledelsesposter. Else Trangbæk viser med stor tydelighed, at kvinders vej til ligestillede samfundsborgere ikke har været noget givet, men har krævet kamp politisk, videnskabeligt og idrætsligt og det er Else Trangbæks fortjeneste at skurkerollen ikke kun tildeles mændene, men ses som noget langt mere komplekst.

Morten Mortensen

Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen "Danmarks værste fængsel. Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47"
Gyldendal 2005, 160 s., 249 kr.

Danmarks værste fængsel er en flot illustreret og overordentligt detaljeret historisk dokumentation af den straffeanstalt, der indrettes i to krudttårne i Kastellet og drives i en tredive-årig periode fra 1817-1847. Fængslet blev til i forlængelse af det såkaldte oprør i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset i 1817, hvor store dele af anstalten på Christianshavn brændte ned og efterlod staten med et akut behov for nye fangepladser. Forfatterne er via et engagement i slægtsforskning kommet ind på emnet og beskriver i bogen indledningsvis især fængslets tilblivelse og bygningshistorie, for derefter at begive sig ud i en længere udredning om fangerne, deres vilkår og tilværelse. Afslutningsvis berettes også om fængslets personale, samt om den ene tilbageværende af de to fængselsbygninger på Kastellet.

Værket kræver en del af sin læser for så vidt, at det i hovedsagen består i lange referater, beskrivelser og citater, der i reglen ikke ledsages af nogen form for analyse eller tolkning. Detaljerigdommen er ekstrem. Læserne spares ikke

for informationer om præcis i hvilken højde, man lavede lufthuller i celledørene, hvor mange nittenagler der senere gik til at fæstne jernrammer med kabysplader på disse med osv. Det er næsten som at sidde og kigge forfatterne over skuldrene under det møjsommelige arkivarbejde.

De indsatte i fængslet beskrives også nøje. Forfatterne har fundet nogle interessante skitser af de indsatte fra maleren Martinus Rørbyes hånd og har derefter gravet de portrætterede frem i arkiverne. Det er en god ide at fremvise Rørbyes tegninger, da vi her ser en samfundsgruppe, der ellers kun sjældent blev afbildet af tidens kunstnere. Det er også sjovt, at man kan beskrive de portrætteredes forbrydelser og levnedsløb via kilderne. Men det forekommer lidt unødigt med en opremssning af persondata over 22 (godt nok fint illustrerede) sider. Også her havde det været mere interessant med lidt syntese og analyse. Var klientellet typiske kriminelle? Hvor placerede de sig socialt i forhold til landets øvrige befolkning? Var der afgørende forskelle på de indsatte i kastellet og de øvrige fanger i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset på Christianshavn? osv. Gennemgangen af fængslets reglementer og rutiner, samt af de indsattes vilkår er tilsvarende detaljeret. Mere underholdende er beretningerne om de mange flugtforsøg. Den korte afsluttende beskrivelse af fængslets personale og ikke mindst det lægelige tilsyn er interessant.

Den store grundighed taget i betragtning er det ekstra ærgerligt, at forfatterne ikke har haft nogen som helst ambitioner om, at forholde sig til felterne fængsels- og straffehistorie i bredere forstand. Internationale standardværker indenfor området, der dækker den periode, som forfatterne behandler, er ikke anvendt (fx Foucault, Pieter Spierenburg, Michael Ignatieff, David Rothman).

Flere emner i *Danmarks værste fængsel* behandles endvidere uden brug af åbenlyst relevant dansk baggrundslitteratur, mens andre facts og forløb, der burde have været berørt, overhovedet ikke nævnes. Som et eksempel på førstnævnte kan fremhæves omtalen af filantropiske fængselselskaber, samt beskrivelsen af englænderne Fry og Gurney's besøg i Tugt-, rasp-, og forbedringshuset. Som et eksempel på væsentlige emner, der ikke behandles i *Danmarks værste fængsel*, kan man pege på hele det omfattende internationale og danske fængsels-reformarbejde, der satte i sving i perioden. I Danmark kritiseredes landets fængsler voldsomt i 1830'erne og i 1840 nedsatte man en fængselskommission, der forfattede et forslag til en gennemgribende reform af landets straffeanstalter. Når Lis Ekelund Nielsen og Palle

Tolstrup Nielsen uden ledsagende forklaringer et par gange anfører, at synet på behandlingen af fangerne ændrede sig i perioden, så kunne de have fundet svaret i ovenstående udvikling.

Men uanset disse indvendinger, så har forfatterne leveret et relevant socialhistorisk bidrag med detaljerede informationer om en af tidens fangegrupperes karakter og vilkår. *Danmarks værste fængsel* er en bog, der fortæller om detaljen, men der er også tale om en meget grundig og i øvrigt smuk udgivelse, der baserer sig på omfattende arkivstudier, der utvivlsomt vil komme andre til nytte.

Peter Scharff Smith

Svend Skaftø Overgaard: Fra mangel til overflod. Ernæring og sundhed 1905-2005. Udgivet i forbindelse med Suhr's Seminariums 100 års jubilæum. 235 s., illustreret 299 kr + 45 kr i porto og forsendelse. Kan købes på Suhrs, www.suhr.dk, Pustervig 8, 1126 København K.

Ernæringsoplysning og debat om sund og usund mad fylder meget i dagens Danmark. Det er imidlertid ingen nyhed; det har det gjort i snart 100 år, som det fremgår af Svend Skaftø Overgaards velskrevne og grundige bog om synet på ernæring og sundhed.

O. 1900 blev føde til ernæring; man spiste ikke længere mad, men indtog fedt, kulhydrater og proteiner, og fik derigennem tilført energi målt i kalorier. Således tegnede den unge ernæringsvidenskab billedet, og diskussionerne omkring hvilke af byggestenene, der skulle fylde mest, var i gang.

I de første mange år var underernæring og fejlernæring i fokus, og man interesserede man sig for kostens mulighed for at forebygge mangelsygdomme og tuberkulose. I århundredets slutning er risiciene fedme og hjerte-karsygdomme. Så bogens lidt gammeldags fra-til-titel, fra mangel til overflod, er helt på sin plads.

Bogen gennemgår de officielle ernæringspolitikker, der tog sin begyndelse under første verdenskrig. Der blev taget mange statslige initiativer, og i 1970'erne blev der tale om en egentlig ernæringspolitik, der ved en folketingsbeslutning i 1984 blev grundfæstet i Danmark. I kølvandet på det oprettedes i 1985 Institut for human ernæring ved Landbohøjsko-

len. Der er blevet forsket statsligt og privat, overvejende på den naturvidenskabelige banehalvdel. I århundredets anden halvdel kom hertil industri-finansieret forskning, så vi i dag - i lighed med forskningen i lægemidler - står over for en uigennemskuelighed, for som Svend Skaftø Overgaard udtrykker det: Det rører ikke nødvendigvis ved den videnskabelige lødighed ...men minder os om, at forskningen giver først og fremmest svar på de spørgsmål, man stiller, og at disse aldrig stilles uden interesse.

Bogens tyngdepunkt er en skildring af, hvordan forskningsresultater er blevet brugt - og misbrugt - igennem århundredet. Den præsenterer enøjede ildsjæle som Mikkel Hinhede og senere Lars Okholm, og andre med enkle budskaber der let trænger igennem. Men størst vægt er der lagt på den alsidige og seriøse oplysning, som blev givet dels af offentlige instanser, dels af private.

Bogens scoop er at den, som gennemgående tema har ernæringsafsnittene i de mange udgaver af Ingeborg Suhrs grundbog Mad, der siden 1909 med års mellemrum er kommet i reviderede udgaver - senest i 2003. Herved knyttes de mange teorier til noget gennemgående og konkret, og alene gengivelse af de mange bogforsider signalerer skiftende tider. Det samme gør de billedserier fra Suhrs righoldige billedarkiv, der adskiller de enkelte tekstafsnit. Disse fotos siger mere om kvindesyn end mange ord.

Svend Skaftø Overgaards bog giver det første overblik over synet på ernæring og sundhed. Det er en bog, der vil blive brugt og refereret til, ærgerligt derfor at den er uden register. Forfatteren har klart afgrænset sit område til ernæring og kost, og det er i orden. Forhåbentlig kommer forskningen engang til også at beskæftige sig med mad, dvs. det der vitterligt er blevet spist. For det er jo påfaldende, hvor lidt mad og fødevarer er udforsket. Se herom rapport nr. 10 fra Forskningsrådet for kultur og kommunikation: Kost og kultur, humanistisk fødevarerforskning, 2005.

Else-Marie Boyhus

Signe Trolle Gronemann og Rikke Vindberg: I Orkanens Øje – Beretninger fra Orlogsskibet Valkyriens togt til Dansk Vestindien 1915-1917. Dansk Vestindisk Selskab – Poul Kristensens Forlag, Herndon 2005. 201 s., illustreret. 288 kr.

Den 31. marts 1917 foregik der en højtidelig ceremoni i havnen i Charlotte Amalie på den cari-

biske ø St. Thomas. Med deltagelse af æreskompagnier med henholdsvis danske og amerikanske marinesoldater blev Dannebrog halet ned og Stars and Stripes blev hejst. Efter 250 år som de Dansk Vestindiske Øer blev St. Thomas, St. Croix og St. Jan til US Virgin Islands. Begivenheden fandt sted under 1. Verdenskrig, og begge nationer var neutrale. Denne status ændredes kort efter, da Amerikas Forenede Stater gik ind i krigen, mens det lykkedes Danmark fortsat at forblive neutral under resten af krigen.

De danske marinesoldater i æreskompagniet var en del af besætningen på krydseren Valkyrien, der 18 måneder tidligere var sejlet ud fra Flådens Leje i København. Denne ekspedition og baggrunden herfor handler denne velkrevne bog om.

Bogen er opbygget som en kombination af forfatterens fremstilling af begivenhederne bogstaveligt talt på den ene side og med uddrag af de forskellige aktørers beretninger på den anden side. Først og fremmest drejer det sig om Henri Konow (1862-1939), kommandør, skibschef og fra 21. september 1916 midlertidig guvernør over de Dansk Vestindiske Øer. Konow udarbejdede månedlige tjenstlige indberetninger til Marineministeriet. Henri Konow, der sluttede karrieren i Søværnet som viceadmiral, var i øvrigt forsvars- og udenrigsminister i Liebes regering i 1920. Hans erindringer blev udgivet af Tage Kaarsted i 1967. Parallelt med kildematerialet fra den øverstbefalende anvendes dagbøger fra to underofficerer, der begge var overkanonerer, dvs. øverst i den gruppe af befalingsmænd. De øvrige bidragydere er fra de meniges rækker fordelt på funktionerne bager, marinesoldat (to mand), oppasser i underofficersmessen og fyrbøder. Endvidere anvendes bl.a. et fotoalbum med grundig beskrivelse af billeder fra reservelægen samt to albums fra en af premierløjtnanterne. Som supplement bringes også situations- og portrætskitser udført af et af besætningsmedlemmerne.

Disse primære kilder bliver naturligvis anvendt af forfatterne sammen med kendte trykte kilder og øvrig litteratur samt utrykte kilder fra Rigsarkivet (Forsvarets Arkiver og Marineministeriet). Bagerst i bogen findes fortegnelse over litteratur og kilder samt en kronologisk oversigt fra kommandoen blev hejst på Valkyrien 8. november 1915 til afslutningen 7. maj 1917. Fremstillingen som sådan er ikke forsynet med noter.

Et af de indledende kapitler omtaler historien om kolonien i det fjerne Vestindien, herunder koloniamfundet, oprør, slavernes overgang til frie landarbejdere, arbejderbevægelse, arbejdsgivere og strejke. Herefter følger en fremstilling af hvad det egentlig drejede sig om.

Spillet var kompliceret. Danmark førte en neutralitetspolitik, der især var følsom over for den mægtige krigsførende nabo – Tyskland. Ved krigen udbrud i 1914 havde Danmark spærret det meste af adgangsvejene til Østersøen mod begge krigsførende parter og indkaldt en betragtelig sikringsstyrke, der bestod af stort set alt flådens materiel og personel samt store dele af hæren, hvortil kom omfattende fæstningsanlæg og kystminespærringer. Under denne balancegang var et risikofyldt scenario for regeringen, at USA eller Tyskland intervererede de Dansk Vestindiske Øer, der med Charlotte Amalies velegnethed som flådebase i interesseområdet for USA og Panamakanalen havde en militær interesse for parterne. Regeringen i Danmark så ingen anden mulighed end at sælge øerne, og forhandlingerne måtte være hemmelige og afsluttede inden USA gik ind i krigen. Efter offentliggørelse af salgsplanerne opstod der en regeringskrise, der resulterede i at tre kontrolministre uden portefølje fra oppositionen blev indsat i regeringen, ligesom der blev nedsat en kommission. Kommissionen anbefalede salg af øerne, og en folkeafstemning med en stemmeprocent på kun 37 bekræftede afgørelsen med 283.670 for salget og 158.157 imod. Dette var baggrunden for at udspare et dansk krigsskib af sikringsstyrken i Danmark og sende det på en mission på den anden side af Atlanten katalyseret af en lokal frygt hos de hvide plantageejerne for oprør blandt de sorte landarbejdere.

Bogen beskriver på udmærket vis den tekniske konstruktion af krydseren Valkyrien og gengiver et længdesnit fra 1892 og to dæksplaner fra 1913, således at læseren får et indblik i placeringen af skyts, messer samt rum og kamre for besætningen, magasiner, m.m. Valkyrien var tegnet af chefen for Orlogsværftets Konstruktionsafdeling, premierløjtnant George William Hovgaard, senere professor ved Institute of Technology, Massachusetts, USA. Bogens mange situationsbilleder giver også detaljer om skibet. Dog kunne man udover billedet på side 12 med opsat sejl og tøj til tørre ønske et eller to ekstra fotos i god kvalitet af hele skibet – jf. den som kilde angivne ”Vore Krydsere” af R. Steen Steensen. Udover den tekniske indretning bliver læseren indført i den hastige klargøring af skibet i København og besætnings sammensætning på kryds og tværs. Der er den kommandomæssige opdeling i officerer, underofficerer og menige samt besætnings faglige gruppering i artillerikorpset, matros- og søminnekorpset, maskinkorpset og intendanturkorpset. Hertil kommer den vagtmæssige opdeling i ruller, således at det komplicerede fartøj kunne sejle og indsætte sine våben til hver en tid.

Kapitlet om overvågning og kontrol omta-

ler bl.a. landgangskompagniet, der blev opstillet af besætningen til indsættelse på landjorden lejlighedsvis suppleret med skibsorkestret. Landgangskompagniet blev anvendt til adskillige opgaver: styrkedemonstration ved march gennem byer og landskab, brandslukning, patruljering og udstationering til støtte for gendarmeriet, der led af mangel på folk pga. de ringe skibsforbindelser til Danmark. Alt forløb dog relativt roligt, og der opstod ikke situationer, der nødvendiggjorde afgivelse af skarpe skud mod befolkningen, heller ikke under strejken januar-februar 1916. Udover skibsorkestrets underholdning af befolkningen var der også tale om støtte fra Valkyrien og dets besætning til det civile samfund under den voldsomme orkan i oktober 1916, specielt med hensyn til reablering af infrastrukturen. Der forekommer lidt organisatorisk forvirring i oplysningerne om landgangskompagniet. Et kompagni er normalt inddelt i 3-4 delinger. Det undrer derfor, at der (s.102) omtales et *3.kompagni* og et nyoprettet *4.kompagni* – der må være tale om delinger.

To kapitler handler om oplevelser og underholdning samt utilpashed og frustration blandt især de menige besætningsmedlemmer. Her indføres læseren i besætningens oplevelse af de eksotiske forhold og især af lokalbefolkningen, som man efterhånden får et mere nuanceret kendskab til (at nogle af udtrykkene anvendt i breve m.v. i hvert fald i dag opfattes som "politiske ukorrekte" er så en anden sag).

Selvom der var tjeneste at passe på skibet og i land kombineret med forskellige tiltag til underholdning og beskæftigelse af besætningen, kunne det i løbet af togtets halvandet år ikke undgås, at der opstod disciplinære problemer blandt de 230 mand på Valkyrien. Man ønskede afløsning og at komme hjem. Fænomenet var i øvrigt ikke ukendt i den hjemlige sikringsstyrke, der var i beredskab uden at komme i krig.

Når man læser beretningen om denne "velfærdstur" sammenlignet med de samtidige kampe i skyttegravene på fronterne i Europa, så kan den tanke strejfe læseren, at der er tale om nogle særdelede forkælede danskere. Sådan er sammenhængen ikke. Det skal naturligvis ses ud fra den virkelighed, som besætningen oplevede.

Forfatterne behandler dette fænomen løbende og konkluderer herom (p.186): *"Man kan godt få den tanke, at besætningen optrådte forkælet eller utaknemmeligt. De tilbragte næsten 18 måneder ved øerne, samtidig med at tyske, franske, russiske og britiske [samt tusinder af danske sønderjyske - JGA] unge mænd på samme alder oplevede den blodige alvor på slagmarkerne i det krigshærgede Europa. I stedet*

befandt disse mænd sig i tropesol med en til tider udstrakt frihed til at passe sig selv og opleve øerne uden hverken hårdt arbejde eller at blive udsat for livsfare. ... I stedet følte de sig fanget i en blanding af en indenrigs politisering og et internationalt magtspil, de ikke forstod. Det følte ikke rigtigt, at være soldat, udsendt til at løse en konflikt og militær opgave, når man i stedet blot endte med at male skib, spille fodbold og ligge for anker på ubestemt tid."

Dansk Vestindisk Selskab kan med rette glæde sig over udgivelsen af denne indholdsrige bog om afvikling af det danske riges sidste tropekoloni.

Jesper Gram-Andersen

Eva Becher & Kurt Risskov Sørensen (red.): Østfyn i Øjesyn. Fyns Hoved - Kerteminde - Nyborg. Nyborg og Omegns Museum og Kertemindeegnens Museer, 203 s., 158 kr.

Med "Østfyn i Øjesyn" har udgiverne begået en ualmindelig dejlig bog. De to redaktører, inspektør Eva Becher, Nyborg, og inspektør Kurt Risskov Sørensen, Kerteminde, peger i det fælles forord på egnens landskaber, de klimatiske forhold samt den allestedsnærværende historie som baggrund for områdets særlige og naturgroede identitet. Østfyn er ikke en konstruktion, hævdes det, og bogen sætter med 76 punktledslag i de nuværende seks østfynske kommuner sejl for at belægge denne påstand. Først omtales museernes to købstæder, herefter Østfyns natur og Hindsholm med det spektakulære Fyns Hoved, for at slutte med områderne nord og syd for hele øens livslinie, motorvej E 20.

Om identitetsmissionen lykkes, kan være svært at afgøre; særligt fordi der stort set ikke optræder mennesker i den 204 sider store bog. Men spørgsmålet er, om eftersøgningen ikke "blot" er et slet skjult dække for de gode museumsfolk til slippe tøjlerne bare en anelse og på basis af den smukke og varierede natur at skrive en indbydende bog om områdets kulturhistoriske attraktioner og særlige kendetegn? En bog, der naturligvis støttes af de "gamle" kommuner" (Kerteminde, Langeskov, Munkebo, Nyborg, Ullerslev og Ørbæk), men som ikke desto mindre er en velfunderet, informativ og bredt appellerende bog om historie og kulturarv - uden noter! Denne omtale skal i hvert fald ikke klage over bogens tvivlsomme identitetsmæssige sammenhæng, selv om den på sæt og

vis efterfølger den 66 år gamle forgænger "Østfyn", som Turistforeningen for Danmark udgav og begrundede med ordene: "...næppe er nogen del af landet, hvor naturen, landskabets linier, dets frodighed i vild og dyrket flora, menneskene og egnskulturen i en sådan grad er brændt sammen til en helhed".

Hvor velskrevet "Østfyn i Øjesyn" end er, er det kunstner Janne Klerks suveræne fotografiering, som giver bogen det nødvendige krydderi. Ikke færre end 126 fotografier fra hendes hånd akkompagnerer således museernes 76 fortællinger. Til sammen skaber tekst og fotos en helhed, som alle bør finde interesse i. Også læsere, der ikke taler de helt særlige østfynske dialekter, som ellers nok kan være en betragtning værd.

Henrik Hvid Dalnæs

Carsten Bach Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velle og Peter Zeeberg (red.): Danmark og Renæssancen 1500-1650, Gads forlag 2006, 476 s.. 249 kr.

Et indbydende resultat af renæssanceårets bogproduktion er denne udgivelse, som ved hjælp af ikke færre end tredive forfattere oplyser om Danmark og renæssancen.

Bogen er delt i to dele; en første med otte introducerende kapitler á 15-20 sider, og en anden med toogtyve korte (8-10 sider) neddyk. Alle kapitler er rigt illustrerede.

De første otte kapitler skal give et generelt overblik over perioden og dens kultur, og det indkredses herigennem, hvad begrebet renæssance indebærer i denne bog. Det er for det første, som det allerede i forordet slås fast, en finkulturel optagethed af antikken, og for det andet i dansk sammenhæng en periodiserende samlebetegnelse for perioden 1500-1650. Så hvor de introducerende kapitler søger at komme rundt om perioden, dyrker de efterfølgende korte kapitler i mere udtalt grad udøverne af den finkulturelle elitekunst; faktisk handler de så godt som alle sammen på et eller andet plan om kunst og litteratur.

Det problematiske i anvendelsen af begrebet renæssance er dog iøjnefaldende, for den direkte linie fra 1300-tallets Italien, som Marianne Pade skriver om i første kapitel, til den stærke betoning af den lutherske, opbyggelige litteratur, som er i fokus i mange af bogens kapitler, er svær at få øje på. Det er vel også der-

for, at man inden for dansk historieskrivning i efterhånden mange år har været yderst tilbageholdende med at bruge begrebet renæssance i dansk sammenhæng, mens det inden for studiet af stilarter finder en mere specifik og nyttig anvendelse.

Det er derfor også slående at historikere som Charlotte Appel (om almuens læsefærdighed) og Jens Chr. V. Johansen (om trolddom), hvor digtekunst og penselstrøg træder i baggrunden til fordel for et glimt af en svunden hverdag og dens vilkår, i deres bidrag begge rent ud afviser, at deres emners centrale personer og genstande har nogen særlig forbindelse til renæssancen forstået som andet end en tidsramme. Så snart vi altså træder uden for elitens æstetiske forestillingsverden, forsvinder renæssancens indhold som dug for solen.

I værker som det foreliggende må det være dog legitimt ikke at tage den teoretiske begrebsdiskussion af renæssancen så tungt. Det kan ligefrem hævdes at være en fordel, for snærende bånd er dermed ikke lagt over fremstillingen. Bogen søger – såre ædelt – at oplyse og fornøje, at vise dansk finkulturs mangfoldighed fra kong Hans til Christian 4., og det lykkes den godt med.

Bidragene er alle på højt niveau, velskrevne og oplysende. For visse af de korte bidrags vedkommende gælder det dog også, at de er temmelig specialiserede. Det gør dem næppe til let læsning for den forudsætningsløse læser, som vistnok må være blandt målgruppen for en bog som denne. For de korte bidrag er nemlig for, ja, korte, til at præsentere nyt for de indviede, så samlet set fremstår bogen faktisk som et ægte humanistisk renæssanceprodukt i den forstand, at et vist dannelse niveau tages for givet hos kundekredsen.

Morten Fink-Jensen

Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver. Museet på Sønderborg Slot & Historisk Samfund for Als og Sundeved. 2005, 312 s., 275 kr.

Ambitionerne for bogen er store, selvom det i indledningen hedder, at der hverken har været tid eller ressourcer til at igangsætte et forskningsprojekt i lighed med det, som i 1960-1966 dannede grundlaget for det store to binds værk om Sønderborg bys historie. Læserne stilles i

udsigt, at de vil få en række snit set ud fra de nyeste faglige vinkler og med brug af den nyeste viden. Det lyder jo lovende, og bogen må lade sig måle på udsagnet.

Der er tale om en meget smuk bog – ja vel en at de smukkeste nyere byhistorier. Opsætning og layout er indbydende og illustrationerne står knivskarpe. I værket er der ikke sparet på flotte farveillustrationer, hverken af kort, fotos eller andre illustrationer. Enkelte kort fx s. 72, 78 og 254 burde være gengivet i større format, så læseren selv fik mulighed for fordybelse, men det er petitesser. Grafiske virkemidler, hvor baggrunden er et transparent billede, benyttes elegant i forbindelse med korte afgrænsede fortællinger og giver en levende vekselvirkning med teksten og illustrationerne i de fem hovedkapitler. Slutredigeringen har nok været lidt presset, fx er det gået galt med alfabetiseringen i litteraturlisten s. 289, på side 256 er der en henvisning til s. xx, og landets mangeårige konservative statsminister i 1980'erne har fået en forkert vokal s. 157. Endvidere er navnet Sønderborg Statsskole s. 147 en anakronisme. Det er dog skønhedspletter, der ikke for alvor generer.

Det første kapitel om middelalderen er skrevet af Lennart S. Madsen og er en traditionel kronologisk redegørelse fra grundlæggelsen af by og borg frem til reformationen. Med de få arkæologiske udgravninger og de sparsomme skriftlige kilder om byen er det kun muligt at tegne nogle temmelig vage omrids, som dog sættes fint ind i den generelle byhistoriske ramme. For en ikke middelaldereksper er det nok diskussionen om den tidlige bydannelse i Danmark, der har størst interesse. Oversat til sønderborgensisk bliver det spørgsmålet om, det var byen eller borgen, der kom først. At der fra midten af 1200-tallet er et symbiotisk forhold, synes dog at ligge fast.

De efterfølgende kapitler er alle mere tematiske. Peter Dragsbo lægger for med sit bidrag om *Byplan og bebyggelse*. Her er en af de indtil nu sjældne redegørelser, der ser byplanudviklingen i et længere historisk perspektiv. Der er tale om en vellykket kobling mellem planer, lovgivning og realiteter. Og læseren bærer over med, at der til tider er lidt for meget byregistrant over bidraget - dvs. for mange beskrivelser og for få analyser og konklusioner.

Spændende er især afsnittene om byplanlægningen og de skiftende tendenser samt deres direkte afspejling i byggeriet og byens fysiske udvikling. Her bygges der på omfattende primære kildestudier. Udviklingen fremstår som en dynamisk proces, hvor forskellige tiders strømninger spiller ind. Fx var gode (socialdemokratiske) intentioner som Sønderjyllandsplanen fra 1960'erne med store velindrettede, billige lejlig-

heder nok en vigtig brik til at afbøde bolignoden, men eftertiden har betegnet resultatet som trøsteløst og et ringe byggeri. Peter Dragsbo er en aktiv samtidsdebattør, og i redegørelsen for de seneste års bevaring og byfornyelse er han ikke bange for at bekende kulør. Der er drøje hug til den måde, hvorved boligforeningerne fik bemægtiget sig den attraktive grund ved havnekajen (Sole-grunden opkaldt efter den heden-gangne margarinefabrik), men også en forsigtig optimisme i forbindelse med planerne for at skabe en helstøbt udbygning af Nordhavnen i samspil med Syddansk Universitets forskerpark og kulturhuse på Sundevedsiden.

Kim Furdals bidrag om *Levebrød og indflydelse* er med sine 65 sider bogens længste. Der gives en fin introduktion til livsvilkår og sociale relationer, og man fornemmer, at lokalhistorie er Furdals speciale – især tiden fra 1850 og frem. For perioden før 1850 må fremhæves skildringen af købmandsfamiliernes økonomiske situation og deres politiske indflydelse, såvel som skildringen af skipperne. For disse erhvervsgrupper lykkedes det at give læseren en fornemmelse af den udviklingsproces, der forløb fra århundrede til århundrede. Spændende er også redegørelsen for den sønderborgensiske skibsfart, og hvad der var dens særkende frem for de øvrige nordslesvigske byer. Feks. hvorledes Sønderborgs skibsfart fra begyndelsen af 1800-tallet specialiserede sig i mindre skibe med overvejende lokalt transportbehov – et led i den gradvis større specialisering og dannelse af et dansk havnehierarki.

Mindre vellykket er redegørelsen for byens styre. På siderne, der er fordelt på tre spredte afsnit i bidraget, får man nok den faktuelle udvikling i perioden 1500-2005, men pladsen er hverken til skarpe analyser eller gode historier.

Hvad angår byens nyere erhvervshistorie, er der trods tilløb til at se udviklingen i et større perspektiv væsentligst tale om en traditionel kronologisk erhvervshistorisk skildring. Vi hører bl.a. om fordelingen af beskæftigede på de forskellige erhverv, og de mest markante firmaer og virksomheder nævnes, herunder den afledte effekt fra Danfoss på Nordals. Den eksplosive vækst indenfor den offentlige service fra 1920 og til i dag fremhæves med rette og er ligeledes helt central for byens vækst. Furdal har tydeligvis et solidt greb om erhvervsudviklingen i hele landsdelen.

Det er ikke nogen nem opgave Jesper Thomassen har påtaget sig i bidraget *Fra markedsby til servicecenter*. Udgangspunktet er, at Sønderborg og mange andre byer har udviklet sig fra markeds- og oplandsby til serviceby og egnscenter. Denne mekaniske indfaldsvinkel

blødes dog lidt op ved at påpege, at tempoet, som udviklingen foregik i, var afhængig af lokale, regionale og internationale forhold. Der stilles os i udsigt, at Sønderborgs udvikling vil blive analyseret i dette perspektiv. Det lykkes i nogle tilfælde. Vi hører fx levende og kompetent om, hvorledes byens udvikling formede sig under de specielle dynastiske forhold. Når der mere specifikt fokuseres på det lille bysamfunds handel, er redegørelsen frem til ca. 1800 præget af vage udsagn. Her sidder man tilbage med fornemmelsen af, at det mere er helt generelle udviklingstendenser, der bliver forsøgt presset ned over udviklingen for Sønderborg og byens opland. De udmærkede tiltag, der er af mere dybtgående karakter, er ikke tilstrækkelige til at ændre billedet af, at den udvikling, der ønskes belyst, kommer til at fremstå uklar. Konklusionerne kan derfor kun have begrænset rækkevidde. Perioden fra 1800-1920 behandles ikke med den store glød, mens Jesper Thomassen lægger mere gejst i beskrivelsen af perioden 1920-2005. Her fungerer komparationerne mellem byer generelt fornuftigt, sikkert fordi kildegrundlaget er til stede. Tal er jo gode til at belyse udviklingen med, men kan også forlede læseren til en falsk tryghed. Når Jesper Thomassen i kommentaren til tabellen over Sønderborgs folketal på s. 160 skriver, at tallene som hovedregel dækker det område, som byen udgjorde på tidspunktet for tællingen, inklusive forstæder, må det være ud fra det prisværdige ønske at se på byen ud fra en funktionel og ikke blot en administrativ størrelse. Går man til tabellen på side 193, der viser antal indbyggere i udvalgte byer 1921-2002 gentages det, at der er tale om indbyggertal inklusive forstæder. Lidt overraskende kan man se, at Sønderborgs indbyggertal for 1921 angives forskelligt i de to tabeller. Et hurtigt opslag i den for alle, der bedriver byhistoriske studier i det 20. århundrede, uundværlige publikation *Statistiske Undersøgelser nr. 10. Folketal, areal og klima 1901-60*, afslører, at tallet, der angives i tabellen s. 193, er eksklusiv forstæder. Nuvel, det kunne blot være en enkelt fejlskrivning af forfatteren, men værre er det, at tallene i tabellen, der angives for Sønderborg, Odense, Århus, Kolding og Esbjerg er eksklusiv forstæder i 1921, men inklusive indbyggertallet i forstæderne i 1960. For 1950 opgøres fx Sønderborg og Århus med indbyggertallet i forstæderne, mens Odense, Esbjerg er eksklusiv. Der er med andre ord noget rod, som forhåbentlig uden grund svækker ens tillid til bidragets øvrige talangivelser.

Sønderborgs placering i det nationale spændingsfelt behandles kyndigt af Inge Adriansen i bidraget *En by i grænselandet mellem dansk og tysk*. Her gives et nuanceret billede af det

at være indbygger i grænselandet. Det gøres på en afbalanceret måde helt uden tidligere tiders chauvinistiske og politisk betingede fremstillinger. Vi hører om, hvorledes styrkeforholdet mellem dansk og tysk veksler over tid, og frem for alt formidles der et klart billede af, at det at være slesviger til tider var mere betydningsfuldt end spørgsmålet om dansk og tysk. Inge Adriansen fortæller om den flersproglige by og fremhæver bl.a., at der ikke før 1800-tallet bestod noget nært slægtskab mellem sprog og identitet. Det anvendte sprog var situations- og relationsbestemt. Adriansen sætter på mange måder mere fokus på dagligdagen for de forskellige befolkningsgrupper, hvor blikket traditionelt har været rettet næsten udelukkende imod konflikterne. Det betyder ikke, at vi snydes for analyser af de spændinger, der eksisterede i byen foranlediget af fx sprogeskriptet, den nationale mobilisering, de slesvigske krige, undertrykkelse af danskheden i de tyske år 1864-1920, nazificeringen af mindretallet i mellemkrigstiden, polariseringen mellem dansk og tysk i de sidste år af 2. verdenskrig og i årene herefter. Historierne bliver alle fortalt med en sønderborgensisk indfaldsvinkel, hvilket tilføjer nye facetter.

Måske som en følge af den normalisering, der skete mellem dansk og tysk i årene 1950-2000 vies denne periode ikke megen plads, selv om den proces i sig selv nok kunne være interessant at få mere detaljeret belyst. Selv på de få sider demonstrerer Adriansen dog pli og ud-syn. Hendes udgangsreplik om, at Sønderborg ikke længere befinder sig i grænselandet mellem dansk og tysk, da byen nu er mindre præget af tysk sprog og kultur, end den har været det gennem århundreder, er tankevækkende. Hvilket også gælder for hendes udsagn om, at udfordringen i dag ligger et helt andet sted - nemlig mellem dansk og de forskellige indvandrede, der også er kommet til Sønderborg. Byen er igen en flerkulturel by, men dansk sprog og kultur er dominerende. Gid Sønderborg vil kunne klare integrationen bedre end så mange andre danske byer, historisk set skulle de egentlig have nogle erfaringer at trække på, men reelt har de ringe praktisk betydning, når de konkrete konflikter skal løses.

Alt i alt er der tale om en vellykket bog, men de tidsmæssige ressourcer, der har været stillet de enkelte forfattere til rådighed, har ikke i alle tilfælde været tilstrækkelige til at indfri ambitionerne om at gengive den nyeste byhistoriske forskning i et Sønderborg perspektiv. Det ændrer dog ikke ved, at Sønderborg kommune har fået sat sig et fornemt historisk punktum før dannelsen af den nye storkommune fra 2007.

Peter Fransen

Hans Thomsen: Visdommens Kilde. Bording sogns skolehistorie 1814-2004. Lokalhistorisk Forlag for Bording Sogn, Bording, 2004, 195 s., 150 kr.

I 2004 kunne Bording Skole fejre dels 50 års jubilæum for skolens oprettelse, dels 40 års jubilæum for skolens status som centralskole, og i den anledning har Hans Thomsen skrevet den foreliggende bog om Bording Sogns historie. Thomsen har siden 1964 virket som lærer i Bording.

Christian 6. lovgav i 1739 om almuskolens indførelse, og Bording Sogn fik dets første skolevæsen i 1741 i form af en degneskole og en omgangslærer, dvs. en lærer gik der rundt til landsbyerne og underviste børnene. Forfatteren skolelovene af 1814 betragter som den danske folkeskoles grundsten, og han kalder indførelse af syv års undervisningspligt for "revolutionerende". Vel var 1814-lovene et stort fremskridt, men der havde altså eksisteret et offentligt skolevæsen i 75 år, også i Bording Sogn, og det ville have været rart at vide lidt mere om perioden før 1814 end blot den halve side, det er blevet til. Visitatsindberetninger og andet materiale i bispearkivet kunne have kastet lys over denne periode

Hovedvægten ligger på skolevæsnets historie efter 1814, hvor vi følger udviklingen fra en skole i sognet i 1814 til otte skoler hundrede år senere. Især årene 1894-1916 var en fremgangsperiode for Bordings skolevæsen, hvor der blev bygget otte skoler. Men selvom sognerådet gerne oprettede skoler, bøjede man sig ikke for Undervisningsministeriets krav om en ny skole i 1922. Ministeriet forlangte, at der blev oprettet en ny skole i Christianshede, da halvdelen af skoledistriktets børn have mere end 4 km til skole. Dette afviste sognerådet, som foreslog at flytte to andre skoler, så børnene fik kortere til skole, hvilket ministeriet ikke ville være med til. Men i oktober 1923 godkendte ministeriet så alligevel sognerådets flytteplaner. Det fremgår ikke af bogen, hvorfor ministeriet ændrede holdning, hvilket kunne være interessant at få belyst.

I 1940'erne og 1950'erne blev der igen opført nye skoler som følge af kravene i folkeskoleloven af 1937, herunder Bodholt Skole i 1954, der blev til Bording Skole, hvorimod Jørgen Jørgensens skolelov af 1958 betød skolenedlæggelser. Skoleloven, der afskaffede landsbyskolen og mellem-skolen, betød, at Guldforhoved, Stubkjær (opført 1955) og Hestlund (opført 1944) skoler blev nedlagt, og undervisningen blev centraliseret på Bording Centralskole. Skolenedlæggelserne foregik ikke uden sværds slag, og nedlæg-

gelse af en kun ni år gammel skole nåede helt frem til undervisningsministerens bord.

Af bogen fremgår det, at de benyttede kilder bl.a. har været præstens og skolernes embedsbøger, skolekommissionens, sognerådets og fælleslærerrådets forhandlingsprotokoller samt provstens visitatsprotokol. Anmelderen vil gøre opmærksom på det righoldige materiale, som findes i centraladministrationens arkiv, det være sig eksempelvis godkendte skoleplaner for Bording Sogn, indberetninger til Den Store Skolekommission eller de årlige skoleindberetninger fra alle landets kommuner 1811-1911 (261 pakker). Disse kildetyper er præsenteret af Erik Nørr i kildesamlingen *På embeds vegne* (Kbh. 1999) s. 293-349 og anbefales til alle, der arbejder med den lokale skolehistorie.

Med den foreliggende bog har vi fået en institutionshistorie, men med god inddragelse af lærer- og eleverindringer. Værket er holdt i et godt og læsevenligt sprog og fremtræder i et dejligt layout med velvalgte illustrationer.

Christian Larsen

Gregers Dirckinck-Holmfeld (red.), Christian 4.s København. Politikens forlag, 2006. 208 s., 199 kr.

Året 2006 er blevet udnævnt til renæssanceår på tilsvarende vis som 1999 blev udnævnt til middelaldeaar. For *Golden Days in Copenhagen* må det have været en indlysende ide at knytte årets festival til denne *event*. Renæssanceåret har i hvert fald kastet to generelle bøger af sig, og hvis vi skal gå ud fra en kendt morgenavis' liste over de mest solgte fagbøger, er det *Christian 4.s København*, der har vundet den interne konkurrence. Det er meget forståeligt, for der er tale om en i det ydre umådelig flot bog; billedredaktionen har virkelig ydet sit ypperste. Måske skal det anføres, at ikke alle billederne er af dansk oprindelse, og derved berøres et problem, der ikke kun omfatter billedsiden, men også teksten. På intet tidspunkt oplyses læserne om, hvorledes redaktionen har opfattet renæssance-begrebet. Den italienske renæssance kan ikke sammenlignes med den danske, der oven i købet kun kan træffes i to forhold: ved den arkitektoniske bygningsrenæssance og ved den musik, der kronologisk kan knyttes til perioden. I de andre forhold, der behandles i bogen, er der ikke sammenfald med den italienske renæssance, der i almindelighed forbindes med begrebet. Dette problem kan skyldes, at *man* ikke har

været enige om, hvad bogens overordnede tema skulle være. I forordet skriver Marianne Saabye, der er formand for festivalen *Golden Days in Copenhagen*, at bogen er udgivet som optakt til festivalen, der sætter fokus på Christian 4.s København, hvorefter redaktøren Gregers Dirckinck-Holmfeld skynder sig at fremhæve, at det er en bog om *renæssancekongen* og hans by. Det må skyldes, at renæssancen og Christian 4. er blevet blandet sammen for redaktøren, selvom den danske renæssancekonger par excellence var Frederik 2. De navne, der almindeligvis forbindes med renæssancen er Dante, Giotto og Michelangelo for blot at nævne tre navne, og ingen af disse var samtidige med Christian 4.

Det er redaktøren, der har skrevet indledningerne til de enkelte artikler, og det slipper han ikke altid lige heldigt fra; at omtale den berømte tyske komponist Heinrich Schütz som *showmaster* er i sammenhængen muligvis dækkende, men det stemmer ikke overens med artiklens seriøsitet. Det må også være redaktionen, der må tage den forvirrende layout på sin kappe. Artiklerne er delt op i en forløbende enspaltet tekst og nogle *faktabokse* (skrevet af redaktøren), der for det meste er tospaltet, og som – for det meste – har noget at gøre med den omgivende tekst; det er imidlertid voldsomt generende, at det ikke altid er til at se, hvorledes man kan adskille disse bokse fra den fortløbende tekst. Et eksempel findes s. 183 om "Flora Danica", hvor der må være tale om en *faktaboks*, skønt teksten er enspaltet, eftersom layoutet svarer til de øvrige *faktabokses*. Redaktionen må også tage den forvirrende afslutning på Steffen Heibergs artikel om Corfitz Ulfeldt på sig. Artiklen "Corfitz Ulfeldts katolske flirt" afsluttes med en henvisning til, at Ulfeldt også havde fået til opgave at finde en fransk kok til den udvalgte prins' køkken, og hvad den sikkert fortrinlige kok har med en katolsk flirt at gøre, fremgår ikke af sammenhængen. Artiklerne af Morten Fink-Jensen om trolldom (hvor han lægger vægt på de forskellige holdninger til fænomenet, der kan findes hos danske præster), Hans Henrik Appel om krig, Bi Skaarup om Det store bilager og Bo Holtens om musikken i 1500-1600-tallet er alle informative og af høj kvalitet. Redaktøren burde dog have sørget for, at det afsluttende afsnit i Holtens artikel med et giftdryppende angreb på danske musikere var blevet taget ud, da det ikke hører hjemme i en publikation som den foreliggende.

Rundt om i teksten finder læserne meget interessante oplysninger, der var en diskussion værdig. Det oplyses, at Københavns befolkning i 1659 fejrede nytår ved at skyde op i luften, og Charlotte S.H. Jensen fortsætter med at skrive, at denne skik også kan findes i

1668, da en skrædder havde gjort det samme i Helsingør. Skrædderen hævder oven i købet, at han blot havde gjort brug af den gamle skik med en bøsse at skyde op i luften for at fejre nytåret. Myndighederne i Helsingør accepterede muligvis forklaringen om den gamle skik, men man fandt også, at der var tale om brud på den offentlige orden, for skrædderen blev dømt til at ride på træhesten. Siden Gunnar Olsens lille bog fra 1960 *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* har det været opfattelsen, at træhesten var et militært afstraffelsesmiddel, der kun uhyre sjældent blev truffet ved den civile retspleje. Nu viser Charlotte S.H. Jensen således, at træhesten må have været langt mere udbredt som straffemiddel. Det er et godt eksempel på, at historikere endnu ikke har forstået at udnytte det potentiale, der ligger i retsprotokollerne.

Episoden forekommer anmelderen meget interessant og overraskende, da jeg altid har undret mig over den mellemøstlige skik med netop i glæde at affyre sine våben op i luften. Det er muligt, at det er en mellemøstlig skik, men den kan således også findes i Europa for 350 år siden. *Christian 4.s København* er en meget flot bog, som det kan lønne sig at læse i, da artiklerne generelt er velskrevne og oplysende, men redaktøren burde have haft en fagmand m/k og en lay-out'er ved sin side.

Jens Chr. V. Johansen

Kirsten Lindberg, Redskaber til ferme hænder – Fra håndarbejdets overdrev, Tegnestuen Tilia Montana, 192 s., 297,50 kr.

Kirsten Lindberg tilhører den lykkelige generation af kvinder, der er opvokset med en tekstil tradition – måske den sidste generation i mange år fremover. Helt naturligt som mange andre små piger dengang lærte hun gennem opdragelsen at sy og brodere, at strikke og hækle af kvinderne i familien. Det kan være en lykke og motorisk udviklende for barnet gennem leg og lærdom at prøve kræfter med de forskellige håndarbejdsteknikker, samtidig med at det kan blive identitetsskabende at være medvirkende til at videreføre traditioner, der går mange hundrede år tilbage.

Men som lige så mange andre små piger har hun også oplevet, hvorledes glæden ved håndarbejdet fik ringe vilkår i skolen, fordi undervisningen i et ikke-statusgivende fag blev va-

retaget af til tider inkompetente lærerinder, og at den pædagogiske side af faget ikke blev taget alvorligt. For Kirsten Lindbergs vedkommende blev glæden dog ikke kvalt fuldstændigt. Udgangspunktet for bogen er Kirsten Lindbergs aldrig svigtende glæde for håndarbejde og en samling af sygarniture, som hun gennem en årække har opbygget.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit. Det første afsnit, der fylder en fjerdedel af bogen fortæller håndarbejdets kulturhistoriske udvikling gennem tiden. Bogens andet hovedafsnit, der er inddelt igen i 12 kapitler gennemgår forskellige redskaber til diverse håndarbejdsteknikker. Det kulturhistoriske afsnit kan ind imellem virke lidt unuanceret, og det er som om Kirsten Lindberg er på nippet til at viderebringe en holdning, som ses hos mange kvinder med interesse for tekstiler og køn. Næmlig den splittelse der ligger i en enorm stolthed over kundskaberne, de tekstile frembringelser og de tekstile erhverv som sådan, samtidig med en viden om, at faget også var med til at undertrykke kvinder. Nu er nutidens unge piger endelig sluppet ud af grebet og så var det alligevel bedre i de gamle dage. Det kan være en attitude, som måske ikke fremkalder positive følelser hos unge læsere. Men man kan selvfølgelig diskutere målgruppen, men det virker som om, bogen henvender sig til en bred gruppe.

Enkelte steder er der desværre fejl. På side 55 nævnes Bernhard Olsen (1836-1922) som Kunstindustrimuseets direktør i begyndelsen af det 20. århundrede. Bernhard Olsen var direktør for Tivoli fra 1868-85. I 1881 skabte han Danske Folkemuseum og i 1901 Frilandsmuseet i Lyngby – to museer han ledede indtil 1920. Et andet sted omtales Selskabet for Haandarbejdets Fremmes formand fra 1943-78 Gertie Wandel som kunsthistoriker. Gertie Wandel var politiker, og hun huskes vel bedst som en stor organisator og formand for selskabet i dets glansperiode. Hun læste som mange andre af borgerskabets døtre lidt kunsthistorie, men at kalde hende kunsthistoriker, når det ikke var der, hun havde sit virke, mener jeg ikke er korrekt.

De 12 kapitler i bogens andet og største afsnit indledes hver med en mindre tekst fra familiealbummet. Teksterne er private, og jeg formoder, at de skal frembringe minder hos ældre læsere. Emnet er alligevel stort, og det kan være svært at komme helt i dybden med de enkelte redskaber på den givne plads. Der er ikke på dansk publiceret litteratur tidligere, der samlet giver et indblik i de forskellige tekstilteknikers redskaber. Og en hurtig litteratursøgning har ikke afsløret signifikante udenlandske værker, der er inden for et danske publikums ræk-

kevidde. Så som en bred indføring har bogen absolut sin berettigelse.

Formatet er behageligt, billedmaterialet oplysende, fotografierne fine og teksten er velskrevet. Især har de etymologiske oplysninger været interessante. Hvor stammer ordene fra, hvilken betydning har de på det ene sprog – og på det andet? Hvorfor hedder fx en syteknik noget forskelligt fra land til land? Dette er et emne helt for sig selv, der kunne danne basis for nye undersøgelser, og som nok kunne være med til at supplere den kulturhistoriske viden om tekstile teknikker.

Kirsten Toftegaard

H. P. Hansen: Bondehjem og bondeliv i Vestjylland, Herning 2005, 80 s., 138 kr.

I bogen om den vest- og sønderjydske kreditforrenings 100 års jubilæum, som udkom i 1960, var der en lang artikel af H. P. Hansen, og det er den, der nu er udgivet som selvstændig publikation.

Umiddelbart gør bogen ikke meget væsen af sig, men ved nærmere bekendtskab åbner der sig en hel verden, som formidles i en autentisk atmosfære og med hyggelig, underspillet jysk lune. H. P. Hansen tager gang på gang afsæt i kommentarer, han har hørt i sin barndom og ungdom, og derved går han fra at være den iagttagende og undersøgende til i stedet at indtage rollen som en af de sidste, der kan huske, hvordan det var i gamle dage. Det giver en god indlevelse – også selv om ikke-jyder her og der kan have vanskeligheder med at forstå de jyske dialekt-citater.

Man kan roligt sige, at det var strengt i gamle dage. Historierne om de barbenede koner, der først fik skoene på, når de var lige uden for byen, kan være drøje nok endda; men værre er det dog, når man hører om koner, der var spændt for ploven sammen med ejendommens ko. Men var manden den stærkeste, måtte han naturligvis trække – sammen med koen, forstås.

Selv om det i grunden fortæller noget primitivt om datidens hygiejne, så er det svært ikke at more sig lidt over konen, der havde beskidte fingre, og derfor skyllede de nypillede æg i sin egen mund, inden de blev serveret! En pige gik og klagede over tandpine, fordi hun havde bidt kandis til et helt bryllup, og endelig var der konen, der blev rost for sin dejlige plukfisk og svarede: "Nej, det er ikke noget imod den gang, da jeg havde alle mine tænder!"

H. P. Hansens fortællende stil er både medrivende, interessant og oplysende. Man får klar

besked, men måske kunne det være rart – bare en gang i mellem – at få oplysningerne tidsfæstet lidt nøjere end ”i gamle dage” eller ”i min barndom”, ungdom eller lignende. I et enkelt tilfælde er der smuttet en henvisning med fra artiklens oprindelige placering i kreditforeringsbogen fra 1960. Det er på side 44, hvor der henvises til side 155, hvor man angiveligt ser en mand med læderlap på sine vadmelbukser. Der er muligvis tale om illustrationen på side 59 i stedet. Men det er kun småting.

Bondehjem og bondeliv i Vestjylland er af interesse for enhver med interesse i kulturhistorie i bredeste forstand, når blot man ikke forventer at få dybsindige analyser af emnet. H. P. Hansens stil er enkel, men med megen lune. Afslutningsvis kunne man nævne den unge mand, der funderede over valget af ægtefælle og sagde til sin far: ”Du kan sagtens, for du fik min mor. Jeg skal ha’ en vildt fremmed!”

Karsten Hermansen

Karsten Hermansen: Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre. Ærø Museum, 127 s., 228 kr.

Hertug Hans den Yngre (1545-1622) var Christian III yngste søn. Tilnavnet den yngre fik han, for at man kunne adskille ham fra onklen, Hans den Ældre, som residerede i Haderslev. Selv om både Hans den Yngre og Hans den Ældre var hertuger af Slesvig og Holsten var deres status som sådan vidt forskellige. Baggrunden herfor var, at Christian III i 1544 delte hertugdømmerne med sine to yngre brødre Hans (den Ældre) og Adolf. De tre fik henholdsvis den Sønderborgske, den Haderslevske og den Gottorpske del. Med ganske få undtagelser havde de hver især fuld suveræniteten indenfor deres dele. Man kan således tale om tre separate fyrstendømmer inden for Slesvig-Holsten. Udenrigspolitikken og sager vedrørende adelen og jomfruklostrene varetog de sammen i den dertil oprettede fællesregering. Bortset fra fællesregeringen, hvori den danske konge Christian III og senere Frederik II var den dominerende part, havde Hans den Ældre og Adolf således stor frihed i deres regeringsudøvelse.

Det helt afgørende forhold, som adskilte Hans den Yngres position fra onklernes, var, at han ikke blev optaget i denne fællesregering. Man taler om onklerne som regerende hertuger og Hans den Yngre som afdelt hertug. Dette forhold er ikke noget bogen gør meget ud af, men det må have været det uomgængeligt største nederlag i Hans den Yngres liv, da de sles-

vig-holstenske stænder nægtede at optage ham i fællesregeringen. En indstilling som de øvrige hertuger uden videre overtalelse kunne se det fornuftige i. Derfor var Hans den Yngre ikke en helt rigtig fyrste, og derfor blev det ved kongeblood og fyrstedrømme.

Mere centralt i bogen står spørgsmålet om kirkehøjheden på Als og Ærø. De to øer udgjorde langt hovedparten af Hans den Yngres slesvigske besiddelser. Sagen var den, at mens Als og Ærø i øvrigt blev anset som værende en del af hertugdømmet Slesvig, så blev kirkerne anset for at være en del af Fyns Stift. Da Hans kun var hertug over Slesvig, fik han således ikke kirkehøjheden, som efter reformationen ellers blev anset for værende en fyrstelig ret. Christian III's dronning og Hans den Yngres mor Dorothea, som havde haft øerne før Hans den Yngre overtog dem 1571, havde udøvet kirkehøjheden, men Frederik II var ikke til sinds at lade denne ret gå videre til sin lillebror. Kampen om kirkehøjheden fortsatte til Hans den Yngres død. Den forurettede hertug kæmpede med alt, hvad han havde, men lige meget hjalp det. Da Christian IV blev konge, fortsatte han sin fars behårde linje overfor den uregerlige farbror.

På det politiske plan led Hans den Yngre således nederlag efter nederlag. Et enkelt højdepunkt i denne henseende var, da han repræsenteret ved adelsmanden Hans Blome modtog forleningen af Slesvig på torvet i Odense den 3. maj 1580 på lige fod med sine to aldrende onkler.

Hans den Yngre havde dog også succes i en række af livets mere private forhold. To gange blev han gift. Første gang med Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen (1550-1586) og anden gang med Agnes Hedvig af Anhalt (1573-1616). Da brylluppet med Agnes Hedvig stod på Sønderborg slot den 14. februar 1588, var den knap 15-årige brud allerede enke efter den mægtige kurfyrste August af Sachsen. Elisabeth havde efterladt sig 14 børn og Agnes Hedvig fik 9. Bortset fra rygter om at hertugen ikke efterlevede det ægteskabelige troskabsløfte, tyder meget på, at hertugen levede godt og harmonisk med sine hustruer i begge ægteskaber. Da Hans den Yngre døde i 1622 blev hans lille hertugdømme opdelt i fem endnu mindre hertugdømmer. Danmarks nuværende kongehus er efterkommere af hertug Hans den yngres næstældste søn, Alexander, som ved denne deling blev hertug af Sønderborg.

Hertug Hans den Yngre har haft et noget blakket eftermæle. I den folkelige tradition har fortællinger om en usædvanlig brutalitet og vilkårlighed levet i bedste velgående. I historiskrivningen optog man i første omgang disse

synspunkter, og hertugen blev fremstillet som en hård og brutal, stejl og rethaverisk bondeplager. Omkring 2. verdenskrig begyndte historikere at fokusere på de positive og vellykkede sider af hertugens liv og virke. Historiografien har svinget mellem at godtage hertugen som fyrste og reducere ham til godsejer. Hermansen udlægning af Erling Ladewig Petersens formulering er måske det bedste argument for det første synspunkt, nemlig at han i hele sin færd var »dybt præget af de territorialfyrstelige idealer og traditioner, som herskede i den tids Nordtyskland« (s. 112). Hermansen svinger af gode grunde mellem de to synspunkter, men synes dog afsluttende at tilslutte sig Ladewigs opfattelse.

Kongeblod og fyrstedrømme er som udgangspunkt ikke en videnskabelig afhandling, men en formidlende biografisk fremstilling af Hans den Yngres liv og samtid. Hermansen er dog så velorienteret i perioden og især konflikten om kirkehøjheden på Als og Ærø fra sit tidligere arbejde med "Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø" (*Sønderjyske Årbøger* 1996), at bogen indeholder en grundig behandling af dette komplicerede forløb. *Kongeblod og fyrstedrømme* er således en meget fin kombination af historiefremstilling og historiefaglighed, som sjældent ses så vellykket udført. Endelig skal bogens flotte billedside roses. På næsten alle opslag prydes bogen af fine velvalgte illustrationer.

Mikkel Leth Jespersen

Lars N. Henningsen og Johann Runge: Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921: (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 56, Flensborg 2006).280 sider, 168 kr.

Det er et mangeårigt arbejde med det dansk-sprogede kirkeliv i Slesvig, som har fundet sin afslutning med denne bog. Mere end 20 år er det gået, siden den første del af arbejdet blev publiceret, og i de mellemliggende år er det ene bidrag efter det andet dukket op, så man i dag kan tale om et firebindsværk, der behandler dette særlige kapitel af dansk kirkehistorie.

Titlen er kort, saglig og præcis, omslaget er gråt med en tegning af Helligåndskirken i Flensborg, og ingen af delene virkede særligt tiltrækkende på undertegnede, indtil læsning

gen begyndte. Men så skete der noget, for selv om de fleste drømmer om det, så er det sandt at sige sjældent, at et lokalhistorisk emne omfatter hele den nationale historie, men sådan er det faktisk i *Sprog og kirke*. Nationalitetskampen er et helt centralt omdrejningspunkt for hele bogen, og kirkelivet omkring Helligåndskirken fungerer nærmest som et spejl af resten af områdets specielle vilkår.

Historien begynder i 1588. På den tid var der ingen, der diskuterede nationale tilhørsforhold, men kimen til den senere nationalitetskamp var dog allerede lagt i jorden. Reformationen lagde jo vægt på, at Evangeliet blev forkyndt på folkesprogene. Derfor var det ikke nok at tale tysk, for der var også folk, der talte dansk – eller rettere sagt sønderjysk.

Johann Runges fremstilling af tiden 1588-1838 er disponeret over Flensborgs danske og dansk-tyske præster. En for en følger vi dem i deres arbejde for den dansktalende befolkning i Flensborg. Vi hører om deres baggrund, uddannelse, karriere og arbejde i Flensborg. Vi hører om deres større og mindre trængsler, glæder og sognets demografiske forandringer gennem årene. Alt sammen meget interessant, godt fortalt og præget af forfatterens indgående kendskab til emnet og dets kilder.

Når man kommer frem til Lars N. Henningsens fremstilling af den nationale kamp, bevares opbygningen uændret, men lige så stille flyttes fokus fra personerne over til spørgsmålet om det danske sprogs rolle i Flensborg. Der kommer flere aktører på banen, og i den sidste del spiller ikke mindst provst Niese en markant, men lidet attråværdig rolle – set med danske øjne. Ingen sidder tilbage med mindste tvivl om, at Flensborgs kirkeliv emmede af nationale interessekonflikter, men på den anden side fornemmes der dog hele tiden en respekt for nødvendigheden af evangeliets forkyndelse. Der stod ingen strid om Guds ord. Kun om dets nationale bivirkninger.

Første Verdenskrigs afslutning blev begyndelsen på en ny tid, hvor de dansk-tyske modsætninger brød frem i lys lue. Fra 1921 fik Dansk Kirke i Udlandet sin egen præst i Flensborg, og sådan er det stadig.

Det er en meget overskuelig bog. Trods emnets mange facetter er den røde tråd hele tiden lysende klar. De to forfattere evner virkelig at supplere hinanden, og intetsteds ses nogen form for overlappende gentagelser. Det er en god bog, som, trods sit stilfærdige ydre og saglige titel, virkelig har en spændende historie at fortælle. Det hører dog også med til helheden, at fremstillingen sine steder er en smule indforstået. Mest påfaldende er det i forbindelse med afslutningen af Første Verdenskrig i 1918,

hvor krigens kirkelige konsekvenser omtales, medens krigens udfald ikke levnes mange ord. Men det hænger formodentlig sammen med, at betydningen for Flensborgs danske menighed ikke var nær så kontant og begrænsende, som det velbeskrevne nederlag i 1864 var.

Provst Nieses nidkære og i enhver henseende tyskfremmende administration får mange ord med på vejen. Nok også for mange. De lange, indholdsmæssigt ens diskussioner mellem Niese og den danske præst og menighed kan en gang i mellem næsten forekomme endeløse. På

den anden side sikrer det forståelsen af, at ingen detalje var for lille til at interessere den tyske provst i hans vedholdende modarbejdelse af dansk ånd og kultur i Flensborg.

I dag er den sproglige konflikt afløst af en sproglig og kulturel rigdom i området. Nu hyl-der man nemlig mangfoldigheden i stedet for at bekymre sig om uenigheden. At dyrke uenigheden kommer der nemlig ikke noget frugtbart ud af, med mindre man ønsker at styrke modsætningerne. Det ved man efter endt læsning af *Sprog og kirke*.

Karsten Hermansen

Medvirkende ved dette nummer

Else-Marie Boyhus, f. 1935, mag. art., tidl. museumsinspektør ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo

Palle O. Christiansen, f. 1946, dr. phil, seniorforsker.

Henrik Hvid Dalnæs, f. 1974, cand.mag. museumsinspektør, Museerne på Vestfyn

Morten Fink-Jensen, f. 1969, ph.d., projektforsker, RUC

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker, Landsarkivet for Fyn

Bo Fritzbøger, f. 1958, dr.phil., lektor, afd. for historie, Københavns Universitet

Kjeld Galster, f. 1953, ph.d.-stud., SAXO-instituttet, Københavns Universitet

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., seniorforsker, Rigsarkivet

Karsten Hermansen, f. 1971, ph.d., Søfartsmuseet i Marstal.

Hans Chr. Johansen, f. 1935, dr.oecon., professor emeritus økonomisk og social historie ved Syddansk Universitet 1970-2003

Jens Chr. Vesterskov Johansen, f. 1949, dr.phil. ekstern lektor, afd. for historie, Københavns Universitet

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, ph.d., arkivar, Landsarkivet for Nørrejylland.

Rikke Ilsted Kristiansen, f. 1971, cand.mag., redaktør, Danmarks Kirker

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., arkivar, Rigsarkivet.

Morten Mortensen, f. 1957, ph.d., museumsinspektør, Greve Museum

Jette Møllerhøj, f. 1972, ph.d. Carlsberg visiting research fellow, Lucy Cavendish College, University of Cambridge, UK.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør, Hals Museum.

Peter Scharff Smith, f. 1971, ph.d., seniorforsker, Institut for Menneskerettigheder

Kirsten Toftegaard, f. 1951, bachelor, kunsthåndværker, leder af Kunstindustrimuseets tekstilsamling

Mikkel Leth Jespersen, f. 1977, cand.mag., ph.d. stipendiat i studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen. En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler bør ikke være længere end 20-25 A 4-sider og bedes skrevet i pkt. 12 med halvanden linies afstand. Debatindlæg bør ikke være på over 10 sider. Alle artikler forsynes med en kort manchete, hvori artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Desuden skal artiklen/debatindlægget være forsynet med en kort forfatterpræsentation.

Gældende retskrivning skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendte, bør forklares første gang de optræder.

Citater sættes med citationstegn og i kursiv. Er citaterne hentet fra fremmedsprogede værker, oversættes de til nudansk, evt. med en henvisning i en fodnote til, at det er forfatteren som har foretaget oversættelsen.

Artikler bør – så vidt muligt – være skrevet i Microsoft Word.

Notehenvisninger foretages ved tal, som sættes højt hævet over linien, og altid efter evt. tegnsætning. Noterne sættes som fodnoter nederst på siden i en mindre punktform og uden lineskift mellem noterne. Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og det anvendte kildemateriale.

Forfatteres navne og titlerne på den anvendte litteratur skrives altid fuldt ud første gang de nævnes. Herefter kan der foretages forkortelser og henvises til den note, hvori den fulde reference optræder. *Fortid og Nutid* anvender ikke litteraturoversigter.

Artiklerne forsynes med illustrationer. Det er op til forfatteren at komme med et udspil til, hvilke illustrationer der skal benyttes. Ligger man selv inde med billedmaterialet kan der, ved artiklens fremsendelse, medsendes en fotokopi af illustrationerne med reference til, hvor originalen findes og hvorledes den kan rekvireres eller evt. scannes fra originalmaterialet.

Indhold

Jette Møllerhøj: Maniske mødre. Den puerperale sindssygdoms opfindelse og forsvinden.....	3
Hans Chr. Johansen: Jens Hansen har en bondegård - og han er en af de heldige.....	23
Debatanmeldelse:	
Palle O. Christiansen: Historie som synsoplevelse. Gyldeldals store verdenshistorie i ét bind som forbillede for lokal historie eller Danmarkshistorie?.....	45
Anmeldelser:	
Anders Malling Aaboer, Birgitte Dedenroth-Schou, Jens Åge S. Petersen: Folkeskolen i Kolding fra 1814 til i dag. (Henrik Gjøde Nielsen).....	53
Egil Holm: Hansted Kloster – Hansted Hospital. 300 års jubilæum 12. maj 2005. (Rikke Ilsted Kristiansen).....	54
Erik Hofmeister (red.): De ferske vandes kulturhistorie i Danmark. (Henrik Gjøde Nielsen).....	54
Morten Stenak, De inddæmmede landskaber – en historisk geografi. (Steffen Elmer Jørgensen).....	56
Anna Rasmussen: Hylke sogn i det tyvende århundrede. (Henrik Gjøde Nielsen).....	58
Bendt Friis: Esum Kanal. Pramfart og brændetransport til København. Vandmøller og krudtværk (Bo Fritzboeger).....	59
De fynske diger og hegn & kulturmiljøet (Henrik Hvid Dalnæs).....	60
Niels M. Probst: Niels Juel. Vor største flådefører. (Erik Gøbel).....	60
Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse. Bind I-II. (Peter Fransen).....	61
Lars Bisgaard, Michael Bregnsbo, Fin Stendal Pedersen og Aage Trommer (red.) Krig fra Først til Sidst: Festskrift til Knud J.V. Jespersen. (Kjeld Galster).....	63
Karin Bang: "Denne yndige lille By." Peter Nansen og Mariager. (Henrik Gjøde Nielsen).....	65
Else Trangbæk: Kvindernes idræt – Fra rødder til top. (Morten Mortensen).....	65
Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen "Danmarks værste fængsel. Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47" (Peter Scharff Smith).....	67
Svend Skaftø Overgaard: Fra mangel til overflod. Ernæring og sundhed 1905-2005. (Else-Marie Boyhus).....	68
Signe Trolle Gronemann og Rikke Vindberg: I Orkanens Øje – Beretninger fra Orlogsskibet Valkyriens togt til Dansk Vestindien 1915-1917. (Jesper Gram-Andersen).....	68
Eva Becher & Kurt Risskov Sørensen (red.): Østfyn i øjesyn. Fyns Hoved - Kerteminde - Nyborg. (Henrik Hvid Dalnæs).....	70
Carsten Bach Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Vellev og Peter Zeeberg (red.): Danmark og Renæssancen 1500-1650, (Morten Fink-Jensen).....	71
Inge Adriansen og Peter Dragsbo (red.): Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver. (Peter Fransen).....	71
Hans Thomsen: Visdommens Kilde. Bording sogns skolehistorie 1814-2004. (Christian Larsen).....	74
Gregers Dirckinck-Holmfeld (red.), Christian 4.s København. (Gregers Dirckinck-Holmfeld (red.), Christian 4.s København) (Jens Chr. V. Johansen).....	74
Kirsten Lindberg, Redskaber til ferme hænder – Fra håndarbejdets overdrev. (Kirsten Toftegaard).....	75
H. P. Hansen: Bondehjem og bondeliv i Vestjylland. (Karsten Hermansen).....	76
Karsten Hermansen: Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre. (Mikkel Leth Jesperse).....	77
Lars N. Henningsen og Johann Runge: Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921. (Karsten Hermansen).....	78